

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

DIPLOMSKI RAD

ISPITIVANJE EKSPPLICITNIH I IMPLICITNIH ETNIČKIH PREDRASUDA

Mentor: prof. dr. sc. Dean Ajduković

Sunčana Laketa

Lipanj, 2004.

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	3
1. UVOD.....	4
1.1 KONTROLA I AUTOMATIZAM U SOCIJALNOM ŽIVOTU.....	5
1.1.1 Kontrola.....	7
1.1.2 Svijest.....	8
1.1.3 Automatizam.....	9
1.2 AUTOMATIZAM I KONTROLA U STEREOTIPIZIRANJU I PREDRASUDAMA.....	11
1.2.1 Jesu li predrasude neizbježne?.....	13
1.3 SUVREMENA ISTRAŽIVANJA AUTOMATIZMA U SOCIJALNOJ PSIHOLOGIJL.....	15
1.3.1 Efekt udešavanja	16
1.3.2 Istraživanja automatske stereotipne kategorizacije.....	18
1.4 UVOD U PROBLEMATIKU OVOG ISTRAŽIVANJA.....	24
2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA.....	26
3. METODOLOGIJA.....	28
3.1 PREDISTRAŽIVANJE.....	28
3.2 SUDIONICI.....	29
3.3 PRIBOR I MJERNI INSTRUMENTI.....	29
3.4 POSTUPAK.....	31
4. REZULTATI.....	37
5. RASPRAVA.....	44
5.1 ODNOS IZMEĐU EKSPPLICITNIH I IMPLICITNIH PREDRASUDA.....	44
5.2 SPOLNE RAZLIKE U IMPLICITNIM PREDRASUDAMA.....	50
6. ZAKLJUČAK.....	54
7. LITERATURA.....	55
8. PRILOZI.....	59

SAŽETAK

Cilj ovog istraživanja je bio utvrditi odnos između eksplicitnih i implicitnih etničkih predrasuda na uzorku studenata hrvatske nacionalnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Vodeći se teorijama dualnog procesa koji razdvajaju automatske (implicitne, nesvjesne i nenamjerne) i kontrolirane (eksplicitne, svjesne i namjerne) procese u podlozi ljudskog procesiranja informacija, u ovom radu se ispituje razlika između automatskih i kontroliranih procesa na način na koji se oni primjenjuju na procese stereotipiziranja i stvaranja predrasuda. Koristeći se subliminalnim udešavanjem osobnim imenima Hrvata i Bošnjaka muslimanske vjeroispovijesti, nastojali smo ispitati predrasude i stereotipe prema ovim etničkim skupinama na automatskoj razini, odnosno pri smanjenom utjecaju kontroliranih procesa. Implicitne predrasude su definirane kao stupanj negativnosti izražen prema osobi opisanoj u dvosmislenoj priči koja je uslijedila kao zadatak stvaranja dojma. Rezultati su pokazali da osobe bez i sa izraženim eksplicitnim predrasudama prema Bošnjacima-muslimanima (definiranih preko upitnika samoprocjene socijalne distance prema toj etničkoj skupini) se također razlikuju i na mjeri implicitnih predrasuda i to tako da osobe s izraženim predrasudama više iskazuju favoriziranje vlastite grupe (Hrvati) u odnosu na osobe bez predrasuda. Zaključeno je da su automatske stereotipne asocijacije osoba donekle sukladne sa njihovim kontroliranim odgovorima.

Uz to, ispitivane su spolne razlike u implicitnim (i eksplicitnim) predrasudama i nađeno je da muškarci pokazuju manje negativne implicitne predrasude prema Bošnjacima u odnosu na žene, dok na eksplicitnim predrasudama razlike u spolu nije bilo.

Ključne riječi: teorije dualnog procesa, automatski (nenamjerni, nesvjesni) procesi, kontrolirani (namjerni, svjesni) procesi, subliminalno udešavanje, implicitne i eksplicitne predrasude i stereotipi, predrasude prema Bošnjacima muslimanske vjeroispovijesti, vanjska grupa, vlastita grupa, spolne razlike.

1. UVOD

«Ljudi vjeruju da su slobodni jednostavno zato što su svjesni svojih djelovanja, a nesvjesni uzroka koji su ta djelovanja odredili.»

Baruch de Spinoza, Etika*

Definiranje i razumijevanje odnosa svjesnih i nesvjesnih procesa koji se odvijaju unutar čovjekovog uma predstavlja jedan od najtežih i najkompleksnijih problema moderne psihologije. Pitanje koje se dugi niz godina pod snažnim utjecajem biheviorističkih struja nastojalo izbjeći i prepustiti filozofima i psihoanalitičarima je konačno ušlo u domenu znanstvenih psiholoških istraživanja i to u velikom stilu. Posljedice novih spoznaja o dvojakoj prirodi ljudskog procesiranja imale su odjeka na gotovo sva područja psihologije. Val tih promjena je zahvatio i područje razumijevanja i definiranja stereotipa i predrasuda. Naime, počevši od samog definiranja ovih procesa, pretpostavljeno je da oni funkcioniraju na svjesnoj razini. Ta pretpostavka je najočiglednija ako obratimo pažnju da se stereotipi gotovo univerzalno operacionaliziraju putem direktnih mjera (najčešće upitnika samoprocjene). Međutim u posljednjih 15 godina sve se više uviđa važnost i stavlja naglasak na nesvjesno ili automatsko aktiviranje i djelovanje ovih procesa. Motivacija za porast istraživanja nesvjesnih procesa u podlozi kognitivnog i emocionalnog ponašanja proizlazi iz želje istraživača da dobiju procjenu «stvarnog» ponašanja neke osobe. Ovaj pristup obećaje prodiranja do onog istinskog u osobi time što je relativno oslobođen normativnih i društvenih utjecaja koji kontaminiraju tradicionalne upitnike. Ima li osoba istinski određeni stav, vjeruje li stvarno u neki stereotip, doživljava li iskreno neku emociju ili doživljava li privatno neko stanje koje javno izražava? Opća je pretpostavka da ako ponašanje može biti pripisano automatskim (nesvjesnim) procesima, onda je ono bliže stvarnom ponašanju nego ono koje je posljedica svjesne kontrole.

* prijevod autorice (prema LeDoux, 1996)

Takozvane teorije dualnog procesa, nastale u okviru područja kognitivne psihologije i ljudskog procesiranja informacija, hipotetiziraju postojanje dvaju donekle različitih procesa u podlozi našeg doživljavanja i ponašanja. Ovi modeli su našli primjenu u raznim područjima psihologije: ispitivanja stavova, stereotipa, percepcije drugih ljudi, pamćenja, prosuđivanja i odlučivanja, te ćemo u ovom radu ponajprije objasniti postavke ovih teorija i način njihove primjene u socijalnom životu.

1.1 KONTROLA I AUTOMATIZAM U SOCIJALNOM ŽIVOTU

Ljudi na osnovu senzorne stimulacije koju primaju iz okoline stvaraju zaključke koji im omogućuju razumijevanje i shvaćanje smisla u socijalnom svijetu. Razumijevanje načina na koji ljudi dolaze do svoje vlastite konstrukcije socijalnog svijeta je domena socijalne kognicije i modela dualnih procesa koji nalaze primjenu u tom području. Teorije dualnog procesa u socijalnoj psihologiji (riječ je o više teorija koje se donekle razlikuju s obzirom na broj dimenzija, područje primjene i specifične definicije) prilaze ovom pitanju postulirajući procesiranje informacija kao kontinuum čije krajeve predstavljaju dva kvalitativno različita načina procesiranja informacija u stvaranju prosudbi, odlučivanju i rješavanju problema (Devine i Monteith, 1999). Jedan kraj označava procesiranje koje traži malo kognitivnog napora i kapaciteta za razmišljanje o socijalnom svijetu. To je slučaj kad se ljudi oslanjaju na svoje prijašnje znanje, stereotipe, očekivanja, skripte i sheme da bi ostvarili strukturu i red u novim situacijama. Tada ljudi nameću svoje unaprijed stvorene zaključke na nove informacije. S druge strane, ljudi mogu uložiti dosta truda, vremena i mentalnog napora u sistematsko izgrađivanje odluka, vjerovanja i znanja. Ovaj način procesiranja iziskuje ulaganje kognitivnog napora u ispitivanje i razmišljanje o podražaju. Radi se o razlici između kontroliranog i nekontroliranog, svjesnog i nesvjesnog, afektivnog i kognitivnog načina procesiranja. Treba naglasiti da nijedna strategija ne garantira zaključak ili odgovor koji je bez određenih pristranosti. Riječ je samo o dva različita načina dolaženja do znanja, a ljudi posjeduju kognitivnu fleksibilnost da izaberu između njih.

Pitanje kako i kada ljudi kontroliraju svoje ponašanje i povezano, ali ne identično, pitanje kako i kada se ponašanje odvija automatski, u zadnje vrijeme je u

žiži znanstvenih istraživanja u socijalnoj psihologiji. No, to pitanje datira puno ranije u filozofskim razmatranjima odnosa slobodne volje i determinizma. U psihologiji se ta tema javlja u debatama između bihevorista i gestaltista tijekom prve četvrtine 20. stoljeća. Bihevoristi, pod utjecajem engleske empirističke škole 18. stoljeća (npr. Locke, Hume, Berkley), naglašavaju utjecaj situacije i okoline na ponašanje ljudi (ideja da je čovjekov um prazna ploča koja se ispunjava kroz iskustvo s okolinom) i usmjeravaju se na opažljivo ponašanje kao predmet istraživanja u psihologiji. Nasuprot tomu, Köhler i njegovi kolege gestaltisti nastoje ukazati na važnost čovjekovog subjektivnog doživljaja, njegovih kognicija i emocija, vraćajući tako fokus na čovjeka i njegovo doživljavanje više nego na karakteristike okoline. Filozofske korijene gestaltista nalazimo u razmatranjima Kanta i Hegela.

U zadnje vrijeme, ova rasprava se ponovo aktualizira. Naime, prijašnji empirijski napori da se ispituju manje intencionalne (nesvjesne) komponente mišljenja i ponašanja su često bili neuspješni zbog nedostatka metodologije koja bi mogla otkriti i pokazati takve utjecaje. Međutim, 1970-tih dolazi do znatnog napretka u kognitivnoj psihologiji u smislu i teorije i metoda koje su omogućile odvojeno ispitivanje utjecaja namjernih (svjesnih) i nenamjernih (nesvjesnih) komponenata ljudskog mišljenja i ponašanja (Devine i Monteith, 1999). Ove promjene su dovele do pojave teorija dualnog procesiranja koje razlikuju automatsko i kontrolirano procesiranje informacija.

Motivacija za ispitivanje automatizma proizlazi iz želje za ispitivanjem istinskog ponašanja. Naime, kada koristimo upitnike samoprocjene pravi odgovori sudionika su prikriiveni samoprezentacijom i davanjem socijalno poželjnih odgovora od strane sudionika. Zbog toga mnogi autori posežu za eksperimentalnim nacrtima koji omogućuju ograničavanje mogućnosti kontrole odgovora od strane sudionika ili koji čine da sudionik ni nema želju kontrolirati odgovore koje daje. Ponašanje koje se odvija bez svijesti neke osobe, koje se odvija brzo, bez namjere i bez mogućnosti kontrole, nas dovodi korak bliže stvarnom odgovoru te osobe. Upravo se takvo ponašanje, koje zadovoljava ove četiri karakteristike naziva automatskim. Istraživači nastoje ograničiti mogućnost kontrole odgovora na razne domišljate načine. Osnovna podjela tih eksperimentalnih manipulacija je na one koji nastoje u potpunosti blokirati svijest sudionika (npr. subliminalnim udešavanjem ili engl.

«priming-om», o čemu će biti više riječi kasnije u tekstu) i one koje nastoje umanjiti sudionikovo ulaganje napora u mentalne procese koji su dugotrajni i neekonomični, kao što je to proces kontrole (npr. postavljanjem nekog mentalnog opterećenja ili vremenskog pritiska na sudionika) (Wegner i Bargh, 1998). Dosada su se istraživanja uglavnom usmjerila na ispitivanje automatizma, no da bismo razumjeli takve procese ponajprije je potrebno definirati procese kontrole.

1.1.1 Kontrola

Kao što je prije spomenuto, suvremeni istraživači ulažu dosta truda i mašte u nastojanje da blokiraju utjecaj sudionikove kontrole na odgovore koje daje s ciljem da ispitaju različite oblike automatskog ponašanja. Ova činjenica nam dosta govori o jakom i moćnom utjecaju kontroliranih procesa. Psihološki procesi koji su simultano svjesni, namjerni, neefikasni (u smislu da zahtijevaju ulaganje pažnje i kognitivne energije), i koji se mogu kontrolirati i zaustaviti, čine sadržaj našeg svjesnog socijalnog života.

Pojam kontrole, kao i automatizam, je vrlo kontroverzan i godinama je izazivao brojne razmirice u psihologiji. Razlog tomu je što se često držalo da je ponašanje koje je kontrolirano u suprotnosti onome koje je determinirano. Takav proces, u tom slučaju, nije prikladan za znanstvenu analizu budući da je u potpunosti neodređen. To je navelo neke filozofe i psihologe da odbace pojam psihološke kontrole kao nekonzistentan s kauzalnim determinizmom ponašanja, smatrajući ga nepotrebnim i besmislenim (Wegner i Bargh, 1998). Međutim, sasvim je izvjesno da većina ljudi ima jasan osjećaj da kontrolira svoje ponašanje u skladu sa svjesnim mislima i stavovima, te ima potrebu za autonomijom i ovladavanjem svoje okoline. Čovjek nije samo pasivni proizvod okoline u kojoj se razvija već postoji aktivan povratni utjecaj pojedinca na okolinu. Drugi, još važniji, argument je razumijevanje da kontrola nije suprotna determinizmu. Način na koji ljudi kontroliraju svoje ponašanje nije ništa manje determiniran nego način na koji se odvija automatsko ponašanje. Iz toga slijedi bitan zaključak da je kontrola samo jedan oblik procesiranja putem kojeg determinante ponašanja iskazuju svoj utjecaj.

1.1.2 Svijest

Ključna karakteristika procesa kontrole je njegova svjesnost i u ovom dijelu ćemo pokušati u nekoliko kratkih crta opisati neke osnovne karakteristike ovog kompleksnog i još uvijek prilično mističnog i nerazjašnjenog pojma.

Socijalni psiholozi se nisu puno bavili ispitivanjem svijesti, što se tradicionalno smatra temom filozofa, psihoanalitičara i, odnedavno, kognitivnih psihologa. Proučavanje svijesti u psihologiji je na samom početku došlo na zao glas zbog eksperimenata s introspekcijom u Wundtovim laboratorijima, kada su posebno trenirani eksperimentatori nastojali opisivati vlastite mentalne procese, u želji da opišu i objasne bazične procese poput pretraživanja pamćenja. Zbog nemogućnosti javnog reproduciranja takvih introspektivnih podataka, kao i zbog sve većeg utjecaja biheviorista koji su nastojali u potpunosti izbaciti istraživanja mentalnih procesa iz područje psihologija kao znanosti, ispitivanje svijesti je na neko vrijeme iščezlo da bi se zatim počelo pomalo vraćati u sfere znanstvenih interesa, ponajprije kroz područje kognitivne psihologije. U ovom radu ćemo se osvrnuti samo na nekoliko ključnih točaka, potencijalno bitnih za razumijevanje ostatka rada.

Koristan način pristupanju analizi svijesti je za početak odvajanje svjesnih mentalnih stanja od ostalih mentalnih stanja. Neko mentalno stanje možemo definirati kao svjesno onda kada je praćeno približno simultanom mišlju višeg reda o tom samom mentalnom stanju. Neki autori (npr. Dennett, 1991; prema Wegner i Bargh, 1998) smatraju glavnom karakteristikom svjesnosti uključivanje pojma o sebi, tj. osjeti i akcije trebaju imati autora – «ja». Tako, primjerice, svjesni doživljaj boli uključuje više od pukog registriranja bolnog osjeta. On uključuje i paralelnu spoznaju da osoba doživljava osjet boli, odnosno misao «Ja osjećam bol» (Wegner i Bargh, 1998).

Razlikujemo dvije osnovne vrste svjesnosti: minimalnu i potpunu svijest. Osoba je *minimalno svjesna* ako prihvaća «ulaz» kao što su osjeti i proizvodi «izlaz» kao što je ponašanje. To je stanje koje čini razliku između mentalne pasivnosti i mentalne aktivnosti. Osoba je minimalno svjesna i dok spava jer ako je primjerice dodirnemo, osoba će na neki način reagirati. Možemo pretpostaviti da životinje

posjeduju ovu razinu svijesti, i to je vjerojatno vrsta svijesti koju mnogi od nas doživljavamo kroz većinu stvari koje svakodnevno obavljamo. *Potpuna ili puna svijest* je tijek misli višeg reda koji se odvija paralelno s (minimalno svjesnom) mentalnom ili fizičkom aktivnosti. Puna svijest uvodi misao o onome o čemu razmišljamo ili činimo. Takve misli višeg reda nisu uvijek prisutne. Primjer ovakvog procesa imamo u uobičajenom iskustvu da kad obavljamo neki rutinski posao, često se nađemo u situaciji da su nam misli «odlutale» sa same radnje i tada shvatimo da smo jedno vrijeme bili nesvjesni onoga što radimo.

Ovakva podjela svijesti predlaže da se određena proporcija kontroliranih procesa može odvijati samo s minimalnom sviješću, dok će ostatak kontroliranih procesa imati punu svijest. Međutim, kontrolirani procesi zasnovani na minimalnoj svijesti čine vrlo ograničeni dio tih procesa, tako da kada govorimo o svjesnoj kontroli onda podrazumijevamo punu svijest. Zapravo ono što se pokušava postići u ranije spomenutim eksperimentalnim nacrtima moderne socijalne psihologije je upravo ovo stanje minimalne svijesti (Jokić, 2002).

1.1.3 Automatizam

Pregledamo li literaturu koja se bavi ispitivanjem dvojakih procesa u podlozi našeg doživljavanja i ponašanja, uočit ćemo da automatsko procesiranje neproporcionalno više zaokuplja pažnju istraživača nego kontrolirani procesi. No, unatoč tome o automatskim procesima se još uvijek jako malo zna. Po svemu sudeći, izgleda da suvremena socijalna psihologija više znanstveno proučava automatizam nego kontrolu ili kako Ross i Nisbett (1991; prema Wegner i Bargh, 1998) kažu socijalna psihologija je studija situacijskih determinanata misli, emocija i ponašanja i njeni najpoznatiji pronalasci upravo naglašavaju moć i podmuklo djelovanje situacijskih utjecaja (npr. Milgramovi (1963) eksperimenti s poslušnošću, Aschove (1952) studije konformizma, Haney, Barks i Zimbardova (1973) simulacija zatvora itd. (sve prema Pennington, 1997)).

Porijeklo misli o automatizmu u psihologiji možemo pronaći preko radova Williama Jamesa i njegovih istraživanja učenja vještina do koncepta predsvjesnog i

nesvjesnog u teoriji ličnosti Sigmunda Freuda. Mada je ovdje riječ o potpuno različitim područjima istraživanja, danas se smatra da se oba odnose na automatizam u mentalnom životu jer se oba bave istraživanjem formi mišljenja i djelovanja koja se značajno razlikuju od svjesne kontrole, procesima koji operiraju i djeluju bez svjesnog vođenja, kao što je to primjerice disanje. James se bavio stjecanjem vještina i automatizmom koji se javlja kao posljedica kontinuirane izloženosti određenom podražaju i obrascu ponašanja. Što se češće ponašamo na određeni način, to nam je potrebna manja kontrola za isto ponašanje. Freudov koncept predivjesnog je bio vezan uz njegovu teoriju dinamike ličnosti, i ono što je bilo revolucionarno je odbacivanje ideje izjednačavanja uma sa svjesnošću, što je bio slučaj otkako je Descartes izrekao: «Cogito, ergo sum». Mada je Freudov koncept dinamičkog nesvjesnog još uvijek mističan, maglovit i mračan koncept, ideja da se većina stvari koje se odvijaju u mozgu odvija van naše svijesti je u današnjoj psihologiji opće prihvaćena.

Suvremena istraživanja (Wegner i Bargh, 1998) definiraju automatsko ponašanje kao ono koje ima slijedeće četiri karakteristike:

- 1) proces se odvija bez namjere osobe
- 2) odvija se nesvjesno
- 3) efikasan je time što troši malo ili ništa kapaciteta pažnje (što mu omogućuje da djeluje paralelno s drugim procesima)
- 4) nalazi se izvan mogućnosti kontrole tj. nije ga moguće zaustaviti jednom kad je pokrenut.

Automatske procese nalazimo u podlozi širokog raspona mentalnih procesa i to od perceptivne selekcije i usmjeravanja pažnje na socijalne informacije do utjecaja na samo ponašanje. Automatski procesi se razvijaju kroz česta i konzistentna iskustva s okolinom, i zapravo predstavljaju pravilnosti tog iskustva. Rutinski svjesni procesi, bilo da se odnose na perceptivne ili bihevioralne odgovore na okolinu, postaju dio efikasnijih automatskih procesa koji ne zahtijevaju svjesno vođenje, pažnju ili svijest. Automatski procesi se razlikuju po uvjetima potrebnim da se aktiviraju – za neke je potrebna sama prisutnost relevantnih podražaja u okolini (kao

što je npr. kod aktivacije perceptivnih struktura) dok drugi zahtijevaju svjesno i voljno aktiviranje (kao što je to kod korištenja dobro uvježbanih motoričkih vještina).

Rani kognitivni modeli svjesnih nasuprot automatskim procesima (npr. Posner-Snyderov model, 1975; prema Zarevski 1997) su pretpostavljali dihotomizaciju ta dva procesa, odnosno da je automatsko negacija kontrole i da posjeduje sve karakteristike polarno suprotne od svjesnih procesa. Međutim, ovakvi modeli o međusobnoj isključivosti dvaju procesa su se pokazali vrlo problematičnima. Danas je više prihvaćeno mišljenje da je automatski onaj proces kojem nedostaje barem jedna od karakteristika kontrole. Automatizam je, dakle, *negativno definiran koncept*. Bargh (1989, prema Devine i Monteith, 1999) je identificirao tri vrste automatizma:

- «predsvjesni» automatizam = automatski procesi koji se odvijaju izvan svijesti i koji zahtijevaju samo prisutnost podražaja koji je okidač za njihovo iniciranje;
- «postsvjesni» automatizam = zahtijeva određenu vrstu svjesnog procesiranja relevantnih podražaja, ali ishod ovog procesiranja se odvija bez namjere od strane osobe (npr. nesvjesne posljedice svjesne misli);
- «ciljno-usmjereni» automatizam = zahtijeva namjerno procesiranje usmjereno prema nekom cilju što dovodi do ishoda koji mogu i ne moraju biti namjeravani (npr. dobro uvježbane vještine i procedure koje osoba namjerno upotrebljava u socijalnom prosuđivanju ili kao dio složene vještine poput vožnje automobila ili tipkanja).

1.2 AUTOMATIZAM I KONTROLA U STEREOTIPIZIRANJU I PREDRASUDAMA

Teorije dualnog procesa su dovele do značajnog napretka u razumijevanju procesiranja informacija općenito i imale su znatan utjecaj na kognitivne psihologe. Međutim, njihov utjecaj je bio puno širi, također su utjecale na teorije i istraživanja koja su se počela pojavljivati u presjeku između socijalne i kognitivne psihologije.

Uvidi proizašli iz teorija dualnog procesa su ubrzo primijenjeni na čitav niz socijalnopsiholoških fenomena koji su prije toga bili teško objašnjivi. Tako su ove teorije našle primjenu u području ispitivanja stavova, socijalne kognicije, emocionalnog doživljavanja i izražavanja. U ovom radu će biti riječ o razlici između automatskih i kontroliranih procesa na način na koji se oni primjenjuju na procese stereotipiziranja i stvaranja predrasuda.

Pojam stereotip (grč. *stereos* = čvrst, ukočen; *typos* = znak ili lik) se originalno odnosi na štamparsku matricu koja se, jednom načinjena, teško može mijenjati. U kontekst društvenih nauka ga je prvi uveo 1922. godine novinar Walter Lippman koji je i autor prve, jako slikovite definicije: «Stereotipi su slike u našim glavama». (Simić, 1988). Danas bismo rekli da su stereotipi zajednička vjerovanja o osobinama ličnosti i ponašanju članova grupe. U suvremenim teorijama, analogno tradicionalnoj podjeli stavova, stereotip se smatra prvenstveno kognitivnom komponentom, predrasuda afektivnom komponentom, a diskriminacija ponajprije bihevioralnom komponentom reakcija baziranih na kategoriziranju, tj. reakcija prema ljudima pripadnicima grupe koja se percipira kao bitno različita od pripadajuće grupe neke osobe. Neki autori, međutim, ne rade veliku razliku između ovih pojmova i nazivaju sva 3 pojma potkategorijama predrasude (definirane kao međugrupni stav) (Fiske, 1998).

Pretpostavku da stereotipi imaju centralnu i pervazivnu ulogu u socijalnoj percepciji, nalazimo u literaturi još od Lippmanove prve definicije. Poznata Allportova knjiga «The Nature of Prejudice» (1954) daje prvu složenu i utjecajnu analizu ovog procesa s psihološkog stajališta koja je bila prethodnica čitavom nizu različitih teorija koja su nastojale objasniti ovaj fenomen. Mišljenje koje iznosi Allport je da stereotipi olakšavaju opažaču odgovaranje na potencijalno kompleksno socijalno okruženje, da ljudi neizbježno kategoriziraju objekte i ljude u svom svijetu te da su stoga predrasude potpuno normalne (prije je smatrano da su predrasude odraz patoloških poremećaja ličnosti kao što je primjerice Adornova teza o autoritarnoj ličnosti kao uzroku predrasuda). On predlaže da um ima tendenciju kategoriziranja okolinskih događaja s racionalom da takva kategorizacija zahtijeva malo uloženog napora i olakšava prilagodbu okolini. Dakle, jednako kako ljudi kategoriziraju namještaj u stolove i stolice, pa stavljaju piće na jedne a sjedaju na druge, tako i ljudi kategoriziraju jedni druge u vlastite i vanjske grupe, «voleći» jedne a «mrzeći» druge

(Allport, 1954). Vodeći se tradicijom klasičnih Allportovih teoretiziranja, mnogi teoretičari (npr. Devine, 1989; Fiske i Neuberg, 1990) pretpostavljaju da se stereotipi automatski i neizbježno aktiviraju kad osoba dođe u kontakt s pripadnikom grupe koja je predmet stereotipa. Zaključak do kojeg se dolazi je obeshrabrujuća mogućnost da aktivacija stereotipa u konačnici rezultira predrasudnom reakcijom koja nije podložna kontroli. Dakle, i primjena stereotipa se smatra prilično automatskom. Ovakav način zaključivanja je naveo neke teoretičare na argument da su predrasude neizbježna posljedica ovih normalnih, čak adaptivnih, procesa kategorizacije (Devine i Monteith, 1999).

1.2.1 Jesu li predrasude neizbježne?

Odgovor na gore postavljeno pitanje do danas ostaje otvoren i predmet je rasprava koji u novije vrijeme opet zaokupljaju pažnju socijalnih psihologa. Primjena novih spoznaja o prirodi automatskih i kontroliranih procesa otvara neke nove mogućnosti i nov način sagledavanja ovog problema. Naime, neki istraživači oklijevaju prihvatiti fatalizam koji implicira zaključak o neizbježnosti predrasuda. Takav zaključak eliminira mogućnost da se potencijalno destruktivan utjecaj stereotipa na socijalnu percepciju i ponašanje može kontrolirati ili na neki drugi način izbjeći. Zbog toga su neki istraživači krenuli u obranu koncepta «slobodne volje», možda više iz moralnih, nego iz znanstvenih razloga (Bargh, 1999). Ovdje ćemo iznijeti argumente i jedne i druge pozicije.

Allportova ideja da ljudi neizbježno kategoriziraju objekte i ljude u svom svijetu i da su predrasude potpuno normalne je imala mnogo odjeka u znanstvenoj zajednici i njegova ideja se i dalje razrađuje. Jedna značajna teorija se razvila u Europi 1970-tih. Vodeći se Allportovom podjelom na «nas» i «njih», s favoriziranjem pripadnika svoje a odbijanjem pripadnika vanjske grupe, Henri Tajfel drži da su predrasude rezultat potrebe za pozitivnim socijalnim identificiranjem sa svojom grupom, što onda vodi neizbježnom kontrastnom omalovažavanju vanjske grupe (vanjska grupa je ona grupa kojoj osoba ne pripada ili misli da joj ne pripada) (Jelić, 2003). Sama percepcija pripadanja različitim grupama služi kao okidač za favoriziranje svoje grupe

i relativnu diskriminaciju vanjske grupe. Paradigma minimalne grupe, tj. eksperimentalna situacija kada se sudionici arbitrarno dijele u grupe po nekom trivijalnom ili slučajnom kriteriju (npr. prema njihovoj navedenoj preferenciji za dva apstraktna slikara, Paula Kleea i Vasilija Kandinskog), uznemirujuće pouzdano demonstrira favoriziranje svoje grupe u distribuciji nagrada (Brown, 2003). Dakle, svrstavanje u grupu samo po sebi utječe na pojavu međugrupne diskriminacije. Ovakav rezultat je bio šokantan i samom Tajfelu koji je hipotetizirao da će ovakva podjela u grupe zapravo smanjiti predrasude. Kategoriziranje ljudi u vlastitu i vanjsku grupu minimalizira unutargrupne razlike («oni su svi isti») i naglašava međugrupne razlike («oni nisu kao mi»).

Uz Tajfelovu teoriju socijalnog identiteta, u Sjedinjenim Američkim Državama kasnih 70-tih i 80-tih se javlja i utjecajna ideja da su ljudi prisiljeni štediti i sačuvati svoje ograničene kognitivne resurse zbog goleme i znatno nadmoćnije kompleksnosti socijalnog okruženja. Ova ideja je postala poznata po metafori kojom se ljudi opisuju kao «kognitivni škrtci». Istraživači predlažu da se ljudi često ponašaju i donose zaključke ne razmišljajući («bezglavo»), vodeći se prema postojećim skriptama zasnovanim na rutinskim socijalnim interakcijama. Smatraju da ljudima općenito nedostaje mentalnih kapaciteta i kapaciteta pažnje da u svakom trenutku ulažu napor u razmišljanje o socijalnom podražaju. Zbog toga se ljudi više oslanjaju na pojednostavljene taktike kao što su heuristička pravila odlučivanja i stereotipi (Bargh, 1999). To su brzi i ekonomični načini zaključivanja zasnovani na iskustvu koji su obično efikasni, ali mogu voditi i ozbiljnim pogreškama.

Neki često korišteni kognitivni prečaci proizašli iz te svojevrzne intelektualne lijenosti su:

- implicitne teorije ličnosti = općenita vjerovanja ili teorije o čestini i varijabilitetu crta ličnosti pojedinaca ili grupa, a također i vjerovanja o povezanosti među ovim crtama (Leyens i Dardenne, 2003);
- fenomen nazvan iluzorna korelacija = pojava kada ljudi misle da pripadnost određenoj kategoriji kovarira s nekim ponašanjem;
- «proročanstvo koje samo sebe ostvaruje» = pojava da početno krivo uvjerenje dovodi do svog vlastitog ispunjenja. Promatračeva prvotno

kriva vjerovanja i očekivanja koja vezuje uz neku kategoriju ljudi čine da se ponaša na određeni način što dovodi do toga da se objekti njegova vjerovanja ponašaju na način koji objektivno potvrđuje ta vjerovanja.

S druge strane, primjerice Fiske (1989) (prema Devine i Monteith, 1999) tvrdi da ideja da je kategorizacija prirodan i adaptivan, čak dominantan, način razumijevanja i promišljanja o drugim ljudima ne znači da je to jedina moguća opcija. Ova druga struja teoretičara smatra da opažači u socijalnom okruženju u početku kategoriziraju ili stereotipiziraju druge ljude, ali da je te stereotipne pristranosti *moguće izbjeći* zamjenjujući kategorijalno procesiranje s više individualiziranim pristupom. Ovaj drugi tip procesiranja je više pod utjecajem kontrole i namjera i dogodit će se samo onda kada je prisutna dovoljna razina motivacije i sposobnosti. Prema ovim teoretskim modelima, na stereotipiziranje se gleda kao na brzi proces koji predstavlja prvi odgovor pojedinca i prethodi bilo kojim svjesnim, cilju usmjerenim procesima. Ovaj pristup problemu neizbježnosti predrasuda se razvija 1990-tih i metafora «kognitivnog škrtca» se zamjenjuje metaforom «motiviranog taktičara» (Fiske i Taylor, 1991). To znači da se u pravilu ljudi koriste spomenutim kognitivnim prećacima ukoliko nisu motivirani da preuzmu neki individualiziraniji pristup. Pojam «taktičar» predlaže da ljudi strateški biraju koje interakcije zaslužuju ulaganje dodatnog napora a koje ne, i to u skladu sa svojim trenutnim ciljevima. Ovaj izbor zasnovan na ciljevima se može učiniti strateški (što pretpostavlja planiranje strategije prije samog stupanja u socijalnu interakciju), ali češće se ovaj izbor čini usput, odnosno tijekom samih socijalnih interakcija koje se u svakodnevnom životu vrlo brzo izmjenjuju. Ovi modeli otvaraju put razmišljanju o aktivaciji i upotrebi stereotipa u terminima njegovih automatskih i kontroliranih komponenti.

1.3 SUVREMENA ISTRAŽIVANJA AUTOMATIZMA U SOCIJALNOJ PSIHOLOGIJI

Kao što je već spomenuto, istraživanja su prije tradicionalno naglašavala korištenje instrumenata za (svjesnu) samoprocjenu, odnosno naglašavala svjesne eksplicitne aspekte stereotipa i predrasuda. Međutim, danas znamo da kognitivne

(stereotipi) i afektivne (predrasude) asocijacije mogu biti prenaučene i djelovati van naše svijesti. Prema trenutnim spoznajama socijalne psihologije, automatska kategorizacija i automatske asocijacije na kategorije su glavni krivci za otpornost predrasuda.

1.3.1 Efekt udešavanja

Ono što je zapanjujuće kod kategorizacije je ponajprije brzina i pretpostavljeni automatizam po kojem se ona odvija, a zatim, bila automatska ili ne, koliko potencijalno automatskih posljedica ima. Najčešći postupak pri ispitivanju automatskih stereotipnih asocijacija je postupak udešavanja ili engl. «priming». Riječ je o pojavi koja označava učinak prijašnjeg konteksta na interpretaciju novih informacija. Specifičnije, efekt udešavanja je naziv za činjenicu da neposredno aktivirane ideje, kao i one koje se često aktiviraju, «padaju na um» puno lakše nego ideje koje nisu bile aktivirane. Još prije gotovo 50 godina, Jerome Bruner (1957; prema Hilton i von Hippel, 1996) je istakao da je većina socijalnih informacija koje primamo nužno višeznačna, što čini socijalnu percepciju uvelike pod utjecajem dostupnosti relevantnih socijalnih kategorija i shema, odnosno koliko je lako te kategorije aktivirati s obzirom na opažačeve trenutne potrebe, ciljeve i očekivanja. Način na koji procesiramo informacije, čak nedvosmislene informacije, je pod jakim utjecajem informacija kojima smo prije toga bili izloženi. Kao primjer ovog utjecaja u svakodnevnom životu možemo uzeti slučaj osobe koja je kontinuirano izložena informacijama o seksualnom zlostavljanju i maltretiranju na radnom mjestu, i to kroz masovne medije (kao što su televizija, novine – npr. Cosmopolitan, filmovi itd.) koji se u posljednje vrijeme često bave ovom temom (osobito u SAD-u i zapadnoj Europi, a u nešto manjoj mjeri i kod nas). Ta osoba će vrlo vjerojatno biti usmjerena na uočavanje ovakvog ponašanja u svojoj okolini te će češće neko dvosmisleno ponašanje doživjeti i interpretirati kao seksualno zlostavljanje. Uzmimo i primjer jednog istraživanja - izlaganje ljudi terminima koji označavaju pozitivne ili negativne osobine ličnosti (npr. traženje uzbuđenja (avanturizam) nasuprot bezobzirnosti) uzrokuje da neko vrijeme nakon toga interpretiramo dvosmisleno ponašanje (npr. bungee-jumping) kao pozitivno ili negativno ovisno o značenju kojem smo prije toga bili izloženi (Srull i Wyer, 1979; Bargh i Pietromonaco, 1982).

Ono što je ključno u eksperimentima koji se služe ovom pojavom je da se kontekst udešavanja i kontekst ciljnog podražaja tako konstruiraju da sudionik ne dovede svjesno u vezu ove dvije stvari. Radi se o tome da sudionik ne smije posumnjati da podražaja koji je uslijedio tj. ciljni podražaj (kao što je to u prethodnom primjeru bungee-jumping) interpretira na određeni način zbog toga što mu je takva interpretacija dana putem *udešavajućeg podražaja* (kao što su u prethodnom slučaju traženje uzbuđenja nasuprot bezobzirnosti) već sudionik treba misliti da on ciljni podražaj tako interpretira zbog karakteristika samog podražaja. Zbog toga što ne postoji svjesna veza između udešavajućeg podražaja i ciljnog podražaja, isključena je mogućnost da sudionici modificiraju svoje ponašanje u smjeru predočavanja sebe u boljem svijetlu ili u smjeru onoga što misle da eksperimentator od njih želi (tj. u pokušaju (nehotičnog) dodvoravanja eksperimentatoru). Taj naizgled neovisan odnos udešavajućeg i ciljnog podražaja također znači da ne postoji neki posebno racionalan razlog zašto bi sudionici koristili kategoriju koja je udešavana u svojim interpretacijama podražaja.

Jedan način postizanja efekta udešavanja je da se prezentacija podražaja kojima se nastoji udesiti sudionike odvija subliminalno. Već desetljećima se vodi rasprava o valjanosti korištenja subliminalne percepcije kao eksperimentalne paradigme (Fiske i Taylor, 1991). Navesti svu literaturu koja se time bavila i podatke do kojih su došli, prelazi granice ovog diplomskog rada. Za naše svrhe, dovoljno je navesti da su socijalni psiholozi demonstrirali da subliminalno prezentiranje, primjerice, kategorija poštenja, neprijateljstva, ljubaznosti, zlobe i srama itd. utječe na interpretaciju dvosmislenog ponašanja koje je uslijedilo (npr. Bargh i Pietromonaco, 1982); da subliminalno prezentirane prijeteće vizualne slike utječu na iskazanu anksioznost (Robles et al, 1987; prema Fiske i Taylor, 1991); da subliminalno kodiranje znakova kompetitivnosti utječe na kompetitivnost ponašanja u igri koja je uslijedila (Neuberg, 1988; prema Fiske i Taylor, 1991). Subliminalna percepcija ima najjači utjecaj kad su subliminalni znakovi socijalno i osobno relevantni, kad nisu u suprotnosti s drugim supraliminalnim znakovima i kad su prezentirani neposredno prije podražaja koji se interpretira (Fiske i Taylor, 1991). Putem subliminalne percepcije možemo proučavati ono što Bargh (1989, prema Devine i Monteith, 1999) naziva «predsvijesni» automatizam.

Drugi način kojim se postiže efekt udešavanja je prezentiranje udešavajućih podražaja na svjesnoj razini, ali tako da se njihov utjecaj na stereotipne asocijacije nastoji prikriti, čime se ispituje tzv. «postsvijesni» automatizam. To se postiže primjerice zadacima tipa «ispremiješanih rečenica», gdje sudionici trebaju promijeniti netočnu sintaksu u onakvu kakva bi trebala biti, i sličnim zadacima koji omogućuju prezentaciju neke kategorije koju želimo udesiti, ali prikrivaju pravi cilj istraživanja. Posljednja istraživanja govore o tome da se efekti udešavanja ne vežu isključivo uz socijalnu percepciju određene situacije, već stavovi, emocionalne reakcije i prosudbe također mogu biti aktivirani prisustvom važnih objekata i događaja. To je ono što je zapanjujuće: sve vrsta odgovora, od privremenih stanja preko inicijalnih prosudbi do naizgled čvrstih uvjerenja, mogu biti pod utjecajem udešavanja.

1.3.2 Istraživanja automatske stereotipne kategorizacije

Automatske stereotipne asocijacije na neku socijalnu kategoriju koja je predmet predrasuda se jednim dijelom manifestiraju u brzini odgovaranja. To znači da prisustvo pripadnika neke grupe čini kognitivno dostupnijim tj. udešava stereotipne ili predrasudne asocijacije puno brže nego irelevantne ili kontradiktorne asocijacije. Jedan tip takvih automatskih stereotipnih asocijacija su one asocijacije koje se odnose na davanje prednosti ili favoriziranje vlastite grupe (tj. grupe kojoj osoba pripada ili misli da pripada). Primjerice, u jednom eksperimentu (Gaertner i McLaughlin, 1983; prema Fiske, 1998) sudionici su odgovarali na tzv. zadatak leksičkog odlučivanja - to je situacija kada nakon subliminalnog prezentiranja nekog udešavajućeg podražaja slijedi ciljni podražaj prezentiran na svjesnoj razini i sudionici imaju zadatak što brže odgovoriti je li taj supraliminalno prezentirani niz slova bio riječ ili ne (npr. SMART ili RAMST), i pokazano je da su bijelci i s izraženim i sa slabim predrasudama brže davali odgovor na pozitivne stereotipne riječi koje se vezuju uz njihovu grupu («pametna», «ambiciozna», «čista») kada je riječ «bijelci» korištena kao udešavajući podražaj nego kad je istim riječima prethodio udešavajući podražaj «crnci» (Dakle, riječ «bijelci» je facilitirala odgovore na pozitivne stereotipne riječi). Ovaj rezultat predstavlja dokaz za automatsku pristranost bijelaca u vezi njihove grupe. Međutim, ovi isti bijelci nisu brže reagirali na negativne stereotipne

riječi koje se vezuju uz vanjske grupe («glup», «lijen», «socijalna pomoć») kada je kao udešavajući podražaj korištena riječ «crnci» u odnosu na «bijelci». Dakle, nisu pokazali automatsko omalovažavanje vanjske grupe. Još jači dokaz automatskog favoriziranja vlastite grupe je dobiven kada su upotrijebljene riječi «mi» i «oni» kao udešavajući podražaji (Perdue et al, 1990; prema Fiske, 1998). Kada su ovi podražaji prezentirani jako brzo (oko 55 ms), a zatim praćeni riječju koja označava pozitivnu ili negativnu osobinu ličnosti, javlja se statistički značajna prednost vlastite grupe (riječ «mi») na pozitivnim u odnosu na negativne osobine. Dakle, riječ «mi» facilitira odgovore na pozitivne osobine. Ovi nalazi o brzom i relativno automatskom favoriziranju vlastite grupe su u skladu s Allportovom (1954) diskusijom o «ljubavnoj predrasudi» prema vlastitoj grupi koja prethodi neprijateljstvu prema vanjskoj grupi i s Brewerovim (1979, prema Fiske, 1998) zaključkom da je diskriminacija vanjske grupe u odnosu na vlastitu primarno posljedica favoriziranja vlastite grupe, a ne omalovažavanja vanjske. Navedimo i da postoje podaci o automatskom omalovažavanju vanjske grupe no zasad su podaci o automatskom favoriziranju vlastite grupe robustniji i više puta potvrđeni.

Uz ova istraživanja o različitoj brzini aktiviranja stereotipnih asocijacija vezanih uz vlastitu u odnosu na vanjsku grupe, postoji i niz istraživanja koja se bave spontanom aktivacijom stereotipa (bez postojanja namjere) izazvanom jednostavnim izlaganjem opažača nekim relevantnim podražajima. Naime, etnička pripadnost, spol i dob su informacije o osobi za koje se pretpostavlja da imaju sposobnost automatskog aktiviranja asocijiranih stereotipa, te u skladu s tim sama prisutnost žene, crnca ili starca može povećati vjerojatnost da se ponašanje osobe interpretira sukladno postojećem stereotipu, čak i kad opažač nije svjesno registrirao (dekodirao) socijalnu kategoriju ciljne osobe. Takva automatska aktivacija stereotipa se odvija nekoliko stotina milisekundi nakon izlaganja podražaja i zahtijeva minimalnu količinu kognitivnih resursa (Shiffrin i Schneider, 1997; prema Wittenbrink, Judd i Park, 1997). Općenito se pretpostavlja da opažač ima vrlo malu kontrolu nad tom aktivacijom i često je nesvjesan, kako same aktivacije stereotipa tako i njenog potencijalnog utjecaja na ponašanje.

U široko citiranom i utjecajnom istraživanju Devine (1989) je osobama s izraženim i slabim predrasudama subliminalno prezentirala riječi koje se asociiraju s

crncima, bilo kao oznake te kategorije (npr. «blacks», «Negroes», «niggers»), bilo kao stereotipni sadržaj te kategorije (npr. siromašan, lijen, ropstvo, Harlem). Kao dio naizgled odvojenog eksperimenta sudionici su nakon faze udešavanja čitali odlomak koji opisuje osobu nazvanu Donald, čija rasa nije bila određena. Zadatak sudionika je bio da procjene Donalda na nekoliko dimenzija koje su označavale pozitivne i negativne osobine ličnosti. Pretpostavka na kojoj se temelji ovakav postupak ispitivanja automatskih i nesvjesnih procesa u podlozi stereotipiziranja je da će sudionici interpretirati Donaldovo ponašanje u skladu sa stereotipom koji oni imaju o crncima. Subliminalno prezentiranje podražaja vezanih uz tu etničku kategoriju će odgovarajuću kognitivnu strukturu (stereotip) učiniti dostupnijom. Ovaj proces je moguće objasniti Neely-jevim (1991; prema Wittenbrink, Judd i Park, 1997) pojmom širenja aktivacije prema kojem udešavajući podražaj aktivira i šire područje semantički povezanih pojmova. Ponašanje osobe koje je bilo opisano u tekstu (Donald) se moglo s jednakom vjerojatnošću interpretirati kao neprijateljsko ili ne. U skladu sa stereotipom koji bijelci Sjedinjenih Američkih Država imaju o crncima, sudionici koji su bili izloženi navedenim udešavajućim podražajima su interpretirali Donaldovo ponašanje u većoj mjeri kao neprijateljsko, ali ga nisu negativnije ocijenili na drugim dimenzijama, onima koje nisu vezane uz stereotip. Uz ovaj podatak, očekuje se da snaga ove veza između neke socijalne kategorije i automatske aktivacije stereotipne osobine ličnosti vezane uz tu kategoriju varira u funkciji količine svjesnih predrasuda neke osobe. Drugim riječima, očekivalo se da što osoba ima više predrasuda prema nekoj kategoriji ili grupi ljudi, to će češće aktivirati koncept stereotipne osobine ličnosti pri susretu s pripadnikom te grupe. Međutim, Devine-ino istraživanje je dalo jedan provokativan rezultat: sudionici i s izraženim i sa slabim predrasadama ne razlikuju se s obzirom na automatsku aktivaciju stereotipa o crncima. Osobe koje su na eksplicitnim mjerama izražavale rasne predrasude u različitoj mjeri, na automatskoj razini se ponašaju isto, jednako stereotipizirajući pripadnike vanjske grupe. Iz navedenih rezultata je neminovno slijedio pesimističan zaključak da će svi ljudi iskazivati predrasude prema pripadnicima drugih grupa u situacijama kada im je smanjena mogućnost kontroliranja odgovora (primjerice zbog vremenskog pritiska ili nedostatka kognitivnih kapaciteta).

Ovo istraživanje je bila osnova za razvijanje Devine-ina modela disocijacije u objašnjavanju nastanka i aktivacije stereotipa. Ovaj model se razvio iz koncepta

suptilnog rasizma razvijenog tijekom 1970-tih, a oba se fokusiraju na ispitivanje individualnih razlika u predrasudama te, osim toga, uključuju socijalnopsihološke faktore kao što su socioekonomski status i percipirane društvene norme koji pridonose tim razlikama u iskazanim predrasudama. Istraživanja suptilnog rasizma se bave situacijama kada se rasizam ne iskazuje otvoreno već na određene suptilnije načine. Povod ovakvim istraživanjima su bile dramatične promjene u rasnim stavovima američkih bijelaca, mjerenih putem anketa, između 1940-tih i 1980-tih. Naime, rezultati su pokazivali da sve više ljudi prihvaćaju integraciju rasa u školama, da odbacuju zakone protiv međurasnih brakova i da zapravo iskazuju sve egalitarnije stavove prema različitim rasnim i etničkim skupinama (Fiske, 1998). Međutim, bilo je jasno da je riječ o promjenama u normama u američkom društvu i u percepciji prihvatljivosti izražavanja rasnih predrasuda jer su neki suptilniji znakovi predrasuda poput pomaganja osobi crne rase ili neverbalni znakovi kao što je ton glasa, konzistentno pokazivali manje pozitivne osjećaje bijelaca prema crncima (Fiske, 1998). Niz teorija suptilnog rasizma proizašlih na osnovu opažanja ove diskrepancije između riječi i djela, predlažu nove mjere ispitivanja rasnih stereotipa (npr. Modern Racism Scale, McConahay i Hough, 1976; prema Hilton i von Hippel, 1996). Bijelcima više nije ugodno iskazivati rasne predrasude otvoreno, moderne norme protiv otvorenog rasizma čine im odbojnim njihove vlastite rasističke stavove te ih ne mogu priznati ni sebi samima. Oni se izbjegavaju ponašati na otvoreno diskriminirajući način jer su zabrinuti za očuvanje slike o sebi koja je zasnovana na egalitarnim stavovima prema različitim rasnim i etničkim skupinama. Ali kad svoje ponašanje mogu objasniti drugim razlozima (tj. kada imaju drugačiju izliku za svoje ponašanje, onu koja nije vezana uz rasu) ili kad su situacijske norme slabe, dvosmislene i zbunjujuće (tj. kada je dobro i loše manje jasno), takve osobe će vrlo vjerojatno otvoreno diskriminirati druge jer mogu iskazati svoje rasne stavove bez povrjeđivanja nerasističkog pojma o sebi.

Koncept suptilnog rasizma daje nagoviještaj ideje o nesvjesnom konfliktu. Model disocijacije (Devine, 1989), zasnovan na njenom istraživanju spomenutom ranije, naglašava nesvjesne procese u podlozi stereotipiziranja i stvaranja predrasuda, ali u konfliktu sa svjesnim naporima za kontrolom. Prema ovoj teoriji, ljudi kroz proces socijalizacije vrlo rano nauče kulturalne stereotipe, prije nego što mogu kritički procijeniti valjanost ovih (uglavnom negativnih) vjerovanja. Kroz njihovo

ponavljanje u nizu situacija i konteksta, stereotipi postaju sve više automatizirani. Suprotno tomu, osobna vjerovanja ljudi (koja mogu biti u skladu ili kontradiktorna njihovom znanju kulturalnih stereotipa) se razvijaju kasnije u životu nego kulturalna znanja, manje se upotrebljavaju, a time su i manje automatska. Disocijacija između stereotipa i osobnih vjerovanja vodi do različite dinamike kod osoba s izraženim i slabim predrasudama. Osobe sa slabim predrasudama, nakon inicijalne automatske aktivacije stereotipnog znanja, mogu kontrolirati svoje reakcije na način da budu više u skladu sa standardima koje sebi postavljaju, a odnose se na nepredrasudne reakcije prema drugim ljudima. Kada se ne uspiju ponašati u skladu s tim standardima, osobe sa slabim predrasudama osjećaju krivnju i želju da se ponašaju u skladu sa svojim internaliziranim egalitarnim vrijednostima. Za osobe s izraženim predrasudama, stereotipi i osobna vjerovanja su puno manje u konfliktu. Međutim, čak i osobe s izraženim predrasudama mogu posjedovati standarde (uglavnom eksternalni društveni standardi) koji im sprječavaju pretjerano predrasudne reakcije. Kada naiđu na diskrepanciju između ovih standarda i svog ponašanja, oni eksternaliziraju konflikt time što ispoljavaju agresiju i ljutnju. Ovi osjećaji zapravo samo pojačavaju postojeće predrasude takvih osoba jer oni krive članove vanjske grupe za njihove vlastite negativne reakcije prema tim članovima (Hilton i van Hippiel, 1996).

Pod nekim uvjetima, međutim, osobe s izraženim i sa slabim predrasudama se ipak razlikuju u svojim automatskim odgovorima (Lepore i Brown, 1997). Lepore i Brown predlažu da je nužno razlikovati efekt udešavanja kada je kao udešavajući podražaj korištena samo *oznaka etničke kategorije* tj. samo naziv skupine (npr. crnci) i efekt udešavanja kad je korišten *sadržaj stereotipa* kao udešavajući podražaj (kao što je bio slučaj u spomenutom istraživanju Patricie Devine). Ukoliko se tijekom faze udešavanja podsvjesno aktivira samo etnička kategorija, bez dodatnog korištenja sadržaja stereotipa kao udešavajućeg podražaj, rezultati osoba s izraženim i sa slabim predrasudama se razlikuju i to tako što osobe s izraženim predrasudama pokazuju i automatske odgovore sukladne tim izraženijim eksplicitnim predrasudama. Ovakav podatak nam sugerira ipak različito automatsko aktiviranje i prihvaćanje rasnih stereotipa između ove dvije skupine. Sličan rezultat nalaze Wittenbrink, Judd i Park (1997). Ovi autori su sudionicima subliminalno prezentirali riječi «black» ili «white», a zatim su od njih tražili da odgovore je li niz slova koji je

uslijedio (prezentiran supraliminalno) riječ ili ne (standardni zadatak leksičkog odlučivanja). Ove supraliminalno prezentirane ciljane riječi su varirane po dimenziji pozitivno - negativno i po stupnju stereotipičnosti. Kod bijelaca, subliminalno prezentirana riječ crnac je ubrzala odgovore na riječi koje predstavljaju negativne osobine ličnosti koje se pripisuju crncima, a subliminalno prezentirana riječ bijelac je ubrzala odgovore na riječi koje predstavljaju pozitivne attribute koji se pripisuju bijelcima. Dakle, potvrđen je facilitirajući učinak sukladnosti stereotipnog značenja između udešavajućeg podražaja i ciljane riječi. Međutim, kao i rezultati Lepore i Brown, ovi rezultati koreliraju sa skalom koja je mjerila eksplicitne predrasude (Modern Racism Scale).

U prilog istraživanju koje je provela Devine (1989), Lepore i Brown (1997) su našli da se osobe s izraženim i slabim predrasudama ne razlikuju u odgovorima kada je sadržaj prezentiran tijekom postupka udešavanja sadržavao oznaku grupe zajedno sa sadržajem stereotipa. U tom slučaju je potvrđeno da dolazi do automatske aktivacije stereotipa neovisno o razini eksplicitnih predrasuda. Dakle, ono što ostaje konzistentno kroz ova istraživanja je podatak da sadržaj koji se odnosi na neki stereotip može podsvjesno aktivirati neke druge sadržaje koje se vezuju uz stereotip, bez obzira na iskazane predrasude. Još uvijek je otvoreno pitanje što se udešava u situaciji kada koristimo oznaku grupe kao udešavajući podražaj.

Da se vratimo na prije postavljeno pitanje – jesu li predrasude neizbježne? – Devine-ini podaci sugeriraju neizbježnost predrasuda barem na automatskoj razini, no novija saznanja pokazuju da automatska aktivacija stereotipa ipak ovisi o snazi asocijacije između neke socijalne kategorije i grupnog stereotipa vezanog uz tu kategoriju. Dok je za većinu stereotipa ova veza toliko često aktivirana da postaje automatska za prosječnu osobu, za neke druge stereotipe koji su manje implicitno pretpostavljeni od strane pripadnika neke kulture, ova veza može biti labavija. Pretpostavlja se da stereotipi variraju u njihovom automatskom aktiviranju. Oni stereotipi koji su konzistentnije aktivirani u prisustvu pripadnika grupe koja je predmet stereotipa, imaju veću vjerojatnost da se kasnije aktiviraju bez namjere i bez ulaganja napora. Izgleda da ipak postoje individualne razlike u automatskoj aktivaciji stereotipa u prisutnosti obilježja grupe koja je predmet stereotipa, i to što osoba ima više predrasuda, to je veća vjerojatnost automatskog stereotipiziranja.

Na kraju spomenimo da automatska aktivacija stereotipa ima posljedica i izvan stvaranja dojmova i prosudbi o članovima stereotipizirajuće grupe. Socijalna percepcija, naime, ima često pasivan utjecaj i na socijalno ponašanje, pa se opažač može ponašati prema članu stereotipizirajuće grupe u skladu sa sadržajem aktiviranog stereotipa bez da je uopće svjestan da to radi. U poznatom eksperimentu Bargh, Chen i Burrows (1996; eksperiment 2) su našli da je nesvjesna aktivacija stereotipa o starim ljudima uzrokovala da sudionici sporije hodaju niz hodnik pri napuštanju eksperimentalne prostorije (u skladu sa sadržajem stereotipa koji se odnosi na dimenzije «spor» i «slab»). Također su našli da subliminalno aktiviranje stereotipa američkog crnca dovodi do toga da sudionici hostile reagiraju na eksperimentatora. U sličnom radu, Dijksterhuis i van Kippenberg (1996) su našli da su sudionici udešavani stereotipom «profesor» kasnije imali puno veće rezultate u situacijama gdje se tražilo inteligentno rješavanje problema, nego sudionici koji su bili izloženi stereotipu «nogometni huligan». Ovi podaci izazivaju debatu i nevjericu, a govore o vrlo suptilnom utjecaju stereotipa: osoba pasivno izložena stereotipu neke ciljne grupe, naposljetku producira upravo ono ponašanje koje se očekuje od ciljne grupe. Budući da opažač nema nikakvu namjeru ponašati se na takav način i nesvjestan je utjecaja udešavajućeg podražaja, svako ponašanje koje je izazvano kod opažača može se direktno pripisati postojećem stereotipu. Ova istraživanja su tek u začetku, i navedene pojave nisu u potpunosti potvrđene (Jokić, 2002), ali otvaraju interesantne nove putove za ispitivanje utjecaja automatskog aktiviranja i djelovanja stereotipa.

1.4 UVOD U PROBLEMATIKU OVOG ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju će biti riječ o ispitivanju odnosa između automatskih i kontroliranih procesa u podlozi stereotipiziranja i stvaranja predrasuda. U prijašnjem odlomku je spomenuto da postoje neki naizgled nekonzistentni rezultati dobiveni u istraživanjima automatskog aktiviranja stereotipa. U istraživanju Devine (1989) je dobiveno da spontano i nesvjesno aktivirani stereotipi nisu povezani sa svjesno iskazanim predrasudama dok je u istraživanjima od npr. Lepore i Brown (1997) i

Wittenbrink, Judd i Park (1999) dobiven suprotan rezultat tj. da osobe sa izraženim svjesnim predrasudama također imaju izraženije nesvjesne (automatske) predrasude. S ciljem razjašnjavanja ovih rezultata, u našem istraživanju ćemo ispitati spomenuti odnos koristeći predrasude prema različitim etničkim kategorijama koje postoje u našem društvu, točnije prema Bošnjacima muslimanske vjeroispovijesti kao vanjskoj grupi i Hrvatima kao vlastitoj. Brojna istraživanja su pokazala postojanje predrasuda prema Bošnjacima-muslimanima (npr. Čilić, 1997; Čorkalo i Kamenov, 1998) te će u ovom istraživanju biti riječ o eventualnom automatizmu po kojem se ove predrasude aktiviraju i primjenjuju u socijalnom životu.

Još jedno nedovoljno istraženo područje je pitanje postoje li spolne razlike u implicitnim predrasudama. Čini se da je jedino istraživanje koje se sustavno bavilo ovim problemom ono od Ekehammar, Akrami i Araya (2003) koji su, koristeći fotografije osoba pripadnika dvaju etničkih kategorija (Šveđani i imigranti) i standardni zadatak stvaranja dojma o osobi opisanoj u dvosmislenoj priči pri postupku udešavanja (kao u istraživanju od Devine, 1989), dobili da ženski za razliku od muških sudionika konzistentno iskazuju negativnije implicitne predrasude prema imigrantima. Spolne razlike u eksplicitnim predrasudama su bile u obrnutom smjeru, tj. muškarci su iskazivali izraženije eksplicitne (svjesne, namjerne) etničke predrasude u odnosu na žene. Ovakav rezultat je bio neočekivan i samim istraživačima te još uvijek nije razjašnjeno zbog čega dolazi do navedenog nesuglasja u spolnim razlikama na implicitnim za razliku od eksplicitnih mjera predrasuda.

2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je ponajprije utvrditi kakav je odnos između eksplicitnih (svjesnih, kontroliranih) i implicitnih (nesvjesnih, automatskih) etničkih predrasuda prema Bošnjacima muslimanske vjeroispovijesti i Hrvatima na uzorku studenata Filozofskog fakulteta hrvatske nacionalnosti. Ovaj rad će biti svojevrsna provjera Devine-inog (1989) modela disocijacije prema kojem se osobe s izraženim i slabim eksplicitnim predrasudama ne razlikuju u automatskoj aktivaciji stereotipa. U sadašnjem kontekstu je automatska aktivacija stereotipa izjednačena s implicitnim predrasudama. Naime, prema mome mišljenju (a sukladno sa sličnim razmatranjima u npr. Ekehammar, Akrami, Araya, 2003), automatska aktivacija negativnih stereotipa mora biti gotovo neophodno povezana s implicitnim predrasudama. Čini se teškim zamisliti da automatska aktivacija negativnih stereotipnih osobina koje se odnose na vanjsku grupu, može voditi ičem drugom nego automatskim (implicitnim) negativnim evaluacijama (tj. predrasudama) te grupe. Eksplicitne predrasude će biti mjerene putem upitnika samoprocjene, dok su implicitne predrasude definirane kao stupanj negativnosti izražen prema osobi opisanoj u dvosmislenoj priči u zadatku stvaranja dojma. Smatrala sam interesantnim ispitati ovaj odnos upravo na ovom uzorku, budući da su prijašnja istraživanja pokazala (Čorkalo i Kamenov, 1998) da studenti Filozofskog fakulteta imaju nešto niže etničke predrasude od ostalih studenata Sveučilišta u Zagrebu kao i od prosjeka populacije stanovništva Republike Hrvatske, pa me zanimalo kako se te predrasude iskazuju na nešto suptilnijim mjerama.

Osim toga, ispitivat će se i postojanje spolnih razlika u implicitnim predrasudama. Naime, u brojnim dosadašnjim istraživanjima predrasuda u kojima su korištene eksplicitne mjere (npr. Čorkalo i Kamenov, 1998) redovito je dobivano da muškarci imaju izraženije predrasude od žena prema raznim socijalnim kategorijama (etničke, rasne, spolne...). Pitanje koje je razumno postaviti je: postoji li onda takva razlika u implicitnim predrasudama? Međutim, ispitivanja spolnih razlika u implicitnim predrasudama su do danas rijetko rađena, a ona malobrojna otkrivaju neke interesantne razlike između muškaraca i žena u automatskom, za razliku od kontroliranog, iskazivanju predrasuda.

Na osnovu toga su postavljeni slijedeći **problemi**:

1. Ispitati u kakvom su odnosu eksplicitne i implicitne etničkih predrasuda prema Bošnjacima-muslimanima kao vanjskoj grupi i Hrvatima kao vlastitoj grupi.

Hipoteza: U skladu s kritikama modela disocijacije predrasuda (Devine, 1989) iznesenih u radovima Lepore i Brown (1997) i Wittenbrink, Judd i Park (1997) gdje je riječ o postupku udešavanja u kojem je korištena samo oznaka kategorije, a ne i sadržaj stereotipnih asocijacija, očekujem da će rezultati dobiveni na implicitnim mjerama predrasuda biti konzistentni s eksplicitnim, odnosno osobe koje imaju izraženije eksplicitne etničke predrasude pokazivat će i izraženije predrasude na automatskoj (implicitnoj) razini.

2. Utvrditi postoje li spolne razlike u izraženosti implicitnih etničkih predrasuda prema Bošnjacima-muslimanima kao vanjskoj grupi i Hrvatima kao vlastitoj grupi.

Hipoteza: Vodeći se rezultatima dobivenim u istraživanju Ekehammar et al. (2003) očekujem da će spolne razlike u implicitnim predrasudama biti u nesuglasju sa spolnim razlikama u eksplicitnim predrasudama i to tako da će žene iskazivati izraženije etničke predrasude od muškaraca na mjerama implicitnih predrasuda dok na eksplicitnim mjerama neće biti spolne razlike ili će biti u suprotnom smjeru.

3. METODOLOGIJA

3.1 PREDISTRAŽIVANJE

Predistraživanje je provedeno na uzorku od 19 studenata završnih godina i tek diplomiranih studenata psihologije i sociologije. Broj muških sudionika je bio 9, a ženskih 10. Pomoću provedenog predistraživanja odabrana su osobna imena koja su najbolji predstavnici skupine Hrvata i skupine Bošnjaka muslimanske vjeroispovijesti. Zadatak sudionika je bio da, na bipolarnoj skali od 7 stupnjeva, za svako od navedenih imena navedu u kolikoj mjeri ga smatraju karakterističnim za osobu hrvatske, odnosno bošnjačke nacionalnosti. Na jednom upitniku se nalazilo 30 hrvatskih muških osobnih imena, a na drugom 30 bošnjačkih muških osobnih imena. Dakle, sudionici su odvojeno rješavali karakterističnost navedenih hrvatskih imena i karakterističnost navedenih bošnjačkih imena. Primjer čestice na listi bošnjačkih imena je:

FIKRET						
1	2	3	4	5	6	7
Nimalo						Izrazito
karakteristično						ka rakteristično

Izbor imena na svakoj listi je sastavila autorica s ciljem obuhvaćanja tipičnih imena pojedine etničke skupine. Sudioniku su uručene ove dvije liste te je njegov zadatak bio označiti svoj stav na gore navedenoj skali. Cilj nam je bio dobiti najkarakterističnija osobna imena pojedine etničke skupine. Statističkom obradom smo rezultat izrazili kao prosjek procjena za svako ime. Na osnovu tog rezultata odabrano je po 19 imena sa svake liste koja su imala prosjek procjena veći od 5, pri čemu se pazilo da bude otprilike jednak broj imena s određenim brojem slova na svakoj listi. Odabrana imena su uključena kao podražaji u glavnom istraživanju.

3.2 SUDIONICI

Ispitivanje je provedeno individualno na uzorku od 93 sudionika u vremenskom periodu od tjedan dana. Od toga su 60 sudionika činili studenti svih godišta (od 1. do 4. godine studija) studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a ostalih 33 su činili studenti različitih godina drugih odsjeka na Filozofskom fakultetu (studenti sociologije (N=16), filozofije (N=10) i povijesti (N=7)). U ispitivanju je sudjelovalo ukupno 39 muških i 54 ženska sudionika, sa svih studijskih grupa. Sudionici su po slučaju raspoređeni u skupine. Studenti psihologije s Filozofskog fakulteta su za svoje sudjelovanje honorirani eksperimentalnim satima, dok su studenti drugih odsjeka zamoljeni za dobrovoljno sudjelovanje tijekom svojih redovnih predavanja na fakultetu. Bili su im ponuđeni kava i sokovi.

3.3 PRIBOR I MJERNI INSTRUMENTI

- 3 računala (PENTIUM II, 400 MHz, 64 MB RAM, grafička kartica ATI 3D Rage Pro). Računala su bila postavljena na rezoluciju 800 x 400, refresh rate ekrana je iznosio 75 Hz. Program za prezentaciju podražaja je napravio mr. sc. Robert Faber uz pomoć programa Visual Basic 6.0
- 3 stalka za bradu
- Podražajni materijal:
 - Skupina A: lista od 20 riječi - naziv Hrvat i 19 imena muških osoba hrvatske nacionalnosti (npr. Hrvoje, Domagoj, Zvonimir)
 - Skupina B: lista od 20 riječi - naziv Bosanac i 19 imena muških Bošnjaka-muslimana (npr. Hamdija, Mirza, Dževad)
 - Skupina C: lista od 20 riječi nepovezanih i neutralnih u odnosu na etničke stereotipe (npr. frižider, prst, vlasnik).

Korištene liste podražaja se nalaze u prilogu 2.

Mjerni instrumenti:

- **modificirana verzija tzv. «odlomka o Donaldu»:** riječ je o tekstu od 18 rečenica koji opisuje ponašanje osobe (Donalda) koje je moguće dvosmisleno interpretirati. Prvi put su ga koristili Srull i Wyer (1979) te se od tada često koristi u sličnim istraživanjima. Tekst je preveden i adaptiran na hrvatski jezik te je glavnom liku je dano ime neutralno po spolu i etničkoj pripadnosti, PP. Uz to, tekst je malo modificiran u odnosu na originalni tekst Srulla i Wyera i to tako da je ublažen s nekoliko pozitivnih elemenata koji su ubačeni. To je učinjeno zbog niza kritika (Lepore i Brown, 1997; Ekehammar, Akrami, Araya, 2003) da je ton teksta previše negativan. Ova verzija teksta i skale za ocjenjivanje koje su korištene su preuzete iz istraživanja Ekehammar et al. (2003). Zadatak sudionika je da pročitaju tekst i stvore dojam o osobi PP na 10 skala koje predstavljaju pozitivne (inteligentan, pouzdan, pažljiv, ugodan i ljubazan) i negativne (neprijateljski, lukav, neiskren, ograničenih pogleda (uskogrudan), neprijazan) karakteristike. Ocjene se daju na 10-stupanjskoj skali od 1, što znači «u potpunosti se ne slažem (da navedena osobina pripada osobi PP)», do 10 «u potpunosti se slažem (da navedena osobina pripada osobi PP)».

Rezultat svakog sudionika je izražen kao ukupni indeks negativnosti koji je dobiven kao prosjek procjena na ovih 10 skala, s tim da su skale pozitivnih osobina obrnuto kodirane. Ovaj indeks je predstavljao operacionalizaciju implicitnih predrasuda u ovom istraživanju i pokazao je zadovoljavajuću pouzdanost (Cronbach $\alpha = 0,78$). Veći indeks negativnosti ukazuje na veću razinu implicitnih predrasuda.

- **Skala socijalne distance:** načinjena po uzoru na Bogardusovu skalu, i namijenjena je indirektnom ispitivanju predrasuda sudionika na način da se utvrđuje najveći stupanj bliskosti koji je pojedinac spreman prihvatiti s pripadnicima pojedinih skupina. U našem istraživanju je korišten kao mjera eksplicitnih predrasuda. Zadatak sudionika je iskazati je li ili nije spreman stupiti u određenu vrstu odnosa s pripadnicima 2 etničke skupine (Hrvati i Bošnjaci-muslimani), odgovarajući u formi «da» ili «ne» (zaokružiti «da» ako je spreman prihvatiti određeni stupanj bliskosti, a «ne» ako to nije spreman učiniti). Stupanj bliskosti izražen je na 7 čestica (tvrdnji)

(djelomično preuzetih iz istraživanja Čorkalo i Kamenov, 1998) koje predstavljaju kontinuum od najmanjeg do najvećeg stupnja bliskosti: «da živimo u istoj državi», «da smo susjedi (da stanujemo u istoj ulici)», «da radimo zajedno», «da smo cimeri», «da smo prijatelji», «da stupimo u rodbinsku vezu» i «da stupimo u brak». Logika skale koju je još 1925. konstruirao američki sociolog E. S. Bogardus je da stupanj bliskosti koji je osoba spremna ostvariti s prosječnim članom određene grupe, iskazan procjenom na skali, odgovara njenom odabiru i ponašanju u stvarnom životu (Payne i York, 1974., prema Čilić, 1997). Rezultat na skali izražen je brojem čija vrijednost ukazuje na prihvatljiv stupanj bliskosti. Veći rezultat na skali ukazuje na veću distancu.

Korišteni mjerni instrumenti se nalaze u prilogu 3.

3.4 POSTUPAK

Da bi se razumjela sama metoda našeg istraživanja, potrebno je prvo detaljnije razraditi osnovne postavke rada. Nacrt istraživanja je uključivao dvije različite eksperimentalne situacije (A i B) te jednu kontrolnu situaciju C. Sudionici su po slučaju podijeljeni u tri nezavisne skupine. Skupinu C su činile samo ženske sudionice i služila nam je za kontrolu provedbe eksperimentalne manipulacije. Budući da nam je bio problem prikupiti dovoljan broj muških sudionika za sudjelovanje (zbog prirode studentskog tijela Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje prevladava ženska populacija), kontrolu i njen efekt smo odlučili provjeriti samo na ženskim sudionicama. Muškarci su, dakle, po slučaju podijeljeni u eksperimentalne skupine A i B, dok su žene, također po slučaju, podijeljene u skupine A, B i C. U svakoj eksperimentalnoj skupini je bio podjednak broj muških i ženskih sudionika. Ispitivanje se sastojalo od tri dijela. Prvi dio se odnosio na postupak udešavanja, u drugom dijelu je bilo riječ o navodnom ispitivanju stvaranja dojmova, a u trećem dijelu su se ispitivale eksplicitne etničke predrasude prema navedenim nacionalnostima. U provedbi ispitivanja su sudjelovale tri eksperimentatorice. Dvije eksperimentatorice su se nalazile u prostorijama malog praktikuma gdje su se obavljali prvi i drugi dio istraživanja, a treća eksperimentatorica se nalazila u drugoj prostoriji (kabinet Katedre za socijalnu psihologiju) gdje se obavljao treći dio istraživanja.

Objasnimo detaljnije svaki dio:

1. dio: *Udešavanje*

Postupak udešavanja se provodio individualno u prostorijama malog praktikuma na Odsjeku za psihologiju. Sudionici su bili pozivani jedan po jedan te su odmah po ulasku u eksperimentalnu prostoriju bivali raspoređeni u individualne prostorije (tzv. boksove). Tada je eksperimentator sudioniku objasnio zadatak koji se od njega zahtjeva. Uputa koja se davala sudioniku je bila unaprijed određena. Od nje eksperimentator nije smio odstupiti, budući da bi to odstupanje dovelo do neželjenih efekata.

Za početak sudionicima je objašnjeno da će sudjelovati u 3 različita i nepovezana ispitivanja. Uvodna uputa je glasila ovako: «Eksperiment u kojem ćete danas sudjelovati se sastoji od 3 različita istraživanja koja se trenutno provode na Odsjeku. Naime, zbog toga što je mjerenje koje provodim individualno, ova prilika će se iskoristiti i za istraživanja drugih kolega. Dakle, 3 eksperimentalna sata koja ćete dobiti uključuju sudjelovanje u ova 3 različita istraživanja» (*ova zadnja rečenica je izrečena samo studentima psihologije s Filozofskog fakulteta*). Nakon toga im je dana uputa za prvo istraživanje, za koje je rečeno da je istraživanje iz područja percepcije te da nas zanima brzina i točnost čovjekovog vidnog zamjećivanja.

Postupak je izgledao ovako: na ekranu računala sudioniku je bilo prezentirano ukupno 80 podražaja, lista od 20 podražaja u 4 bloka. Zadatak sudionika je bio da reagiraju na seriju izmiješanih slova koja se pojavljuju na različitim lokacijama i intervalima na ekranu, pritiskujući tipku na tipkovnici kao odgovor je li podražaj bio prezentiran lijevo ili desno od fiksacijske točke koja mu je prethodila. Također im je rečeno da odgovaraju što brže i točnije no vremena reakcije ni točnost reakcija na prezentirani podražaj nisu bilježena. Sudionici su trebali staviti bradu na stalak ispred njih koji je osiguravao da svi sudionici budu na istoj udaljenosti od ekrana (70 cm) i da im centar ekrana bude u razini očiju. Kad bi se smjestili sudionici su sami davali znak za početak serije podražaja i kad bi serija završila računalo bi im signaliziralo da je kraj.

Podražaji su započinjali pojavljivanjem znaka «X» na sredini ekrana u trajanju od 1 sekunde. Taj znak je predstavljao fiksacijsku točku. Nakon znaka “X” slijedi podražaj koji služi kao udešavajući podražaj. Vrijeme ekspozicije udešavajućeg podražaja je 80 ms i odmah nakon toga taj podražaj se prikriva nizom od 10 nepovezanih slova («LAKDSIJNVR») koji je također prezentiran slijedećih 80 ms (sudionici subjektivno dožive dva bljeska). Podražaji su prezentirani na 4 različita kvadranta na ekranu, tj. na 4 parafovealne pozicije (2-6° vidnog polja; podražaj su se nalazili između 3.5 i 6.5 cm od centra ekrana). Lokacija i redoslijed podražaja se zadaju po slučaju, s tim da su podražaji bili zadavani jednak broj puta u svakom kvadrantu (tj. po ukupno 20 podražaja u pojedinom kvadrantu). Osim toga, u eksperimentalnim situacijama A i B svaki blok od 20 riječi je započinjao nazivom «Hrvat», odnosno «Bosanac» a zatim je uslijedila lista od 19 odgovarajućih hrvatskih odnosno bošnjačkih imena čiji je redoslijed varirao po slučaju. To je učinjeno zato da bi bili sigurni da su imena koja su korištena kao udešavajući podražaji izazvala asocijacije na stereotip Hrvata odnosno Bošnjaka (kao udešavajući podražaj je korištena riječ Bosanac jer se smatralo da je taj izraz bliži svakodnevnom govoru). Nakon što je sudionik pritiskom odgovarajuće tipke dao odgovor na pitanje je li se podražaj nalazio lijevo ili desno od znaka «X», uslijedila je nova sekvenca podražaja i to u intervalu od 2 s do 7 s (što je varirano po slučaju). Ovaj postupak udešavanja je shematski prikazan na slici 1.

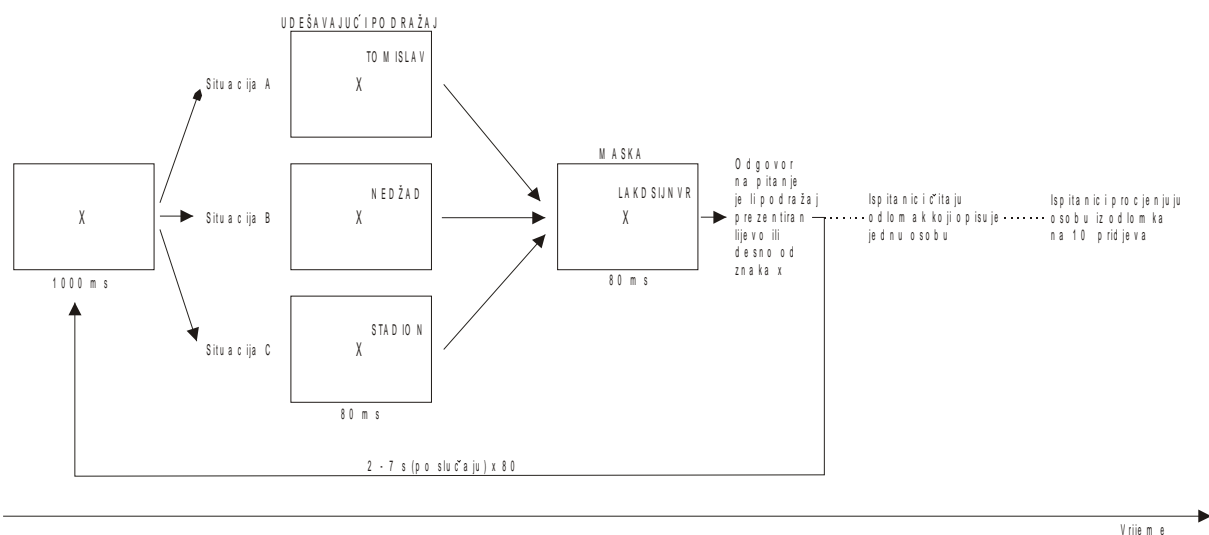
Procedura je bila ista i u kontrolnoj situaciji C, s tim da su podražaji kojima su sudionici bili udešavani, bili neutralni za kategoriju etničkih stereotipa i predrasuda. Nakon svakog takvog neutralnog podražaja također je uslijedila maska tj. niz nepovezanih slova. Glavnoj seriji podražaja u svakoj od 3 eksperimentalne situacije je prethodila vježba koja se sastojala od 10 podražaja-neutralnih riječi za kategorije etničkih stereotipa (npr. pustinja, šala, olovo).

Sudionicima je prije samog rješavanja dana uputa da usmjere pogled u fiksacijsku točku kad se ona pojavi na ekranu. Rečeno im je da to olakšava detekciju položaja podražaja koji će uslijediti, a zapravo je ta točka služila za usmjeravanje pažnje na centar ekrana neposredno prije podražaja, čineći tako manje vjerojatnim da će im pogled odlutati po ekranu i da će tako povremeno vidjeti pojedinu riječ. Trajanje prvog dijela (tj. faze udešavanja) je bilo oko 10 minuta.

Ova procedura parafovealne prezentacije podražaja je osmišljena na osnovu ispitivanja Devine (1989) te Lepore i Brown (1997) i pokazana je kao uspješan postupak udešavanja bez svjesnog percipiranja sudionika. Korištenje sličnih parametara u navedenim istraživanjima se pokazalo uspješnim u osiguravanju subliminalnosti parafovealnog udešavanja. To je potvrđeno u situacijama kada se tražilo prepoznavanje i dosjećanje prezentiranih riječi. Postotak pogađanja riječi od strane sudionika nije prešao razinu slučajnog pogađanja u tim istraživanjima.

2. dio: Stvaranje dojmova

Nakon što je računalo označilo kraj prvog istraživanja, sudionici bi izašli iz tzv. «boksova» u zajedničku prostoriju i tu im je objašnjen njihov zadatak u drugom istraživanju. Rečeno im je da se ovo istraživanje bavi ispitivanjem stvaranja dojmova o ljudima te su upućeni da pročitaju kratak tekst (tzv. «odlomak o Donaldu») i da odgovore nakon toga na upitnik gdje ih se tražilo da stvore dojam o opisanoj osobi PP.

Slika 1: Shematizirani prikaz postupka udešavanja i zadatka stvaranja dojma koji je uslijedio (1. i 2. dio istraživanja)

Prva dva dijela istraživanja predstavljaju klasičan postupak ispitivanja implicitnih predrasuda. Osnovna pretpostavka ovakve procedure je da će izloženost udešavajućim podražajima koji predstavljaju oznaku etničke kategorije aktivirati relevantne stereotipe koji se vezuju uz tu kategoriju što će kasnije utjecati na procjenu osobe PP na različitim dimenzijama. Pretpostavlja se da će sudionici kojima su subliminalno prezentirana hrvatska imena (situacija A) pri procjenama osobe PP zapravo iskazivati svoje (implicitne) predrasude prema Hrvatima, osobe izložene bošnjačkim imenima (situacija B) će u zadatku stvaranja dojma iskazati svoje predrasude prema Bošnjacima, dok će osobe u situaciji C (kada su prezentirane neutralne riječi) interpretirati ponašanje osobe PP na način koji nije povezan s predrasudama prema ove dvije etničke skupine.

3. dio: Ispitivanje eksplicitnih predrasuda

Nakon što su završili zadatak stvaranja dojmova sudionici su upućeni na treće istraživanje. Pomoćni eksperimentator je pojedinačno otpratio svakog sudionika do druge prostorije. Rečeno im je da je riječ o istraživanju u okviru Katedre za socijalnu psihologiju te su dovedeni do kabineta gdje ih je dočekala druga pomoćna eksperimentatorica. Prvi eksperimentator se pozdravio i zahvalio sudioniku na sudjelovanju. Ovakav postupak je učinjen da bi sudionici što manje posumnjali da se radi o povezanim ispitivanjima te smo im na taj način (mijenjanjem prostorija i eksperimentatora) pokušali što više subjektivno razdvojiti ova tri dijela istraživanja.

Sudionicima je tada dana na rješavanje Bogardusova skala socijalne distance za etničke skupine Hrvati i Bošnjaci-muslimani. Prije rješavanja skale im je naglašeno da će se odgovori koje daju koristiti isključivo u eksperimentalne svrhe te su zamoljeni da odgovaraju što točnije i iskrenije. Na kraju skale se od sudionika tražilo da navedu svoju nacionalnost, kao i svojih roditelja.

Po završetku i trećeg dijela istraživanja eksperimentator je provjeravao uspješnost provedene manipulacije. Sudionici su bili pitani slijedeća 4 pitanja:

- 1) Sjećate li se iz kojih područja su bila ova 3 istraživanja u kojima ste upravo sudjelovali?
- 2) Mislite li da postoji neka veza između ova 3 istraživanja?
- 3) U eksperimentu gdje se ispitala brzina vidnog zamjećivanja (percepcija), što mislite u čemu su se sastojali podražaji koji su Vam bili prezentirani?
- 4) Jeste li možda vidjeli neke riječi?

Prvo pitanje nam je služilo da vidimo odvajaju li sudionici dijelove istraživanja na nametnuti način. 5 sudionika je otkrilo manipulaciju autora i posumnjali su da je prvi zadatak predstavlja postupak udešavanja te su isključeni iz daljnje obrade. 30 sudionika je reklo da se ovdje ne radi o tri odvojena istraživanja te da su dijelovi povezani. Oni međutim nisu uspjeli naći točnu poveznicu između dijelova eksperimenta. 3 sudionika su uspjela pročitati neke od prezentiranih riječi u situaciji udešavanja te oni također nisu uzeti u daljnju obradu. Osim toga, izbačeni su i sudionici koji nisu bili hrvatske nacionalnosti ili im je netko od roditelja bio bošnjačke nacionalnosti i muslimanske vjeroispovijesti. Sveukupno, riječ je o 12 sudionika (8 muških i 4 ženska sudionika) čiji rezultati nisu uzeti u daljnje analize. Dakle, u obradu je uzeto 31 muški i 50 ženskih sudionika hrvatske nacionalnosti.

Nakon završetka rada sudionici su zamoljeni da ne razgovaraju s preostalim sudionicima o predmetu istraživanja i o zadacima koji ih očekuju. Da bismo to pokušali minimalizirati, studente psihologije s Filozofskog fakulteta (koji su činili najveću proporciju sudionika) smo ispitali u dva dana, a također i studenti s drugih odsjeka su ispitivani po studijskim grupama. Tjedan dana nakon provedbe mjerenja izvršeno je poslijeeksperimentalno objašnjenje. Tom prilikom je sudionicima detaljno objašnjeno o čemu se u istraživanju radilo, te sam cilj istraživanja i provedena manipulacija.

4. REZULTATI

Prije same analize, Kolmogorov-Smirnovljevim testom provjerili smo normalitet distribucije rezultata indeksa negativnosti tj. prosječnih procjena na svih 10 skala korištenih u zadatku stvaranja dojma, budući da ovi rezultati predstavljaju zavisnu varijablu koju smo koristili u analizi varijance. Utvrđeno je da navedena distribucija rezultata ne odstupa statistički značajno od normalne distribucije. Osim toga, potvrđena je i pretpostavka o jednakosti varijanci korištenih varijabli čime su zadovoljeni uvjeti za korištenje analize varijance kao i ostalih parametrijskih postupaka. Deskriptivna statistika korištenih varijabli se nalazi u prilogu 1.

Da bi odgovorili na prvi problem najprije smo podijelili sudionike u dvije skupine na osnovu njihovih rezultata na skali socijalne distance, mjeri eksplicitnih predrasuda. Analiza rezultata na skali koja je ispitivala stupanj bliskosti prema Bošnjacima - muslimanima je pokazala da 63% sudionika ima rezultat 0 (što predstavlja najniži rezultat, odnosno nepostojanje socijalne distance) te je ta skupina nadalje definirana kao osobe bez izraženih eksplicitnim predrasudama. Preostalih 37% sudionika čini drugu skupinu čiji je rezultat bio iznad rezultata 0 (točnije, na našim podacima to su rezultati 1 i maksimalni rezultat 2). Ta skupina je označena kao osobe s izraženim eksplicitnim predrasudama, konkretnije to su osobe koje ne bi stupile u brak i/ili rodbinsku vezu s pripadnikom ove etničke skupine. (Skala koja je ispitivala socijalnu distancu prema Hrvatima je, kako je i očekivano, pokazala da gotovo svi sudionici (osim jednog sudionika koji je imao rezultat 1) ne pokazuju nikakvu socijalnu distancu prema Hrvatima te im je pridružen najniži rezultat 0.)

Za usporedbu eksplicitnih i implicitnih mjera predrasuda korištena je dvosmjerna analiza varijance za nezavisne skupine. Nacrt korišten u analizi bio je 3 x 2 (situacija x predrasude), pri čemu varijabla *eksperimentalna situacija* ima tri razine (situacija A, B i C), a varijabla *predrasuda* dvije (bez i s izraženim eksplicitnim predrasudama). Zavisna varijabla je bila prosječan rezultat (indeks negativnosti) na skalama korištenim kod ispitivanja stvaranja dojma. Veći indeks negativnosti upućuje na negativnije prosudbe ciljne osobe. Treba napomenuti da je ova analiza vršena

samo na ženskim sudionicama budući da su one sudjelovale u sve 3 eksperimentalne situacije, za razliku od muških koji nisu sudjelovali u kontrolnoj situaciji kada su bile prezentirane neutralne riječi. Osnovna deskriptivna statistika je prikazana u Tablici 1, a rezultati analize varijance u Tablici 2.

Tablica 1. *Prosječan indeks negativnosti osoba bez i s izraženim predrasudama u različitim eksperimentalnim situacijama udešavanja*

Eksperimentalna situacija	Osobe bez izraženih predrasuda			Osobe s izraženim predrasudama		
	M	SD	N	M	SD	N
Hrvat (situacija A)	6,02	1,228	11	4,07	1,331	6
Bošnjak (situacija B)	5,6	0,949	9	6,09	1,195	8
Kontrola (situacija C)	5,28	1,427	8	5,51	1,033	8
Ukupno	5,67	1,204	28	5,33	1,393	22

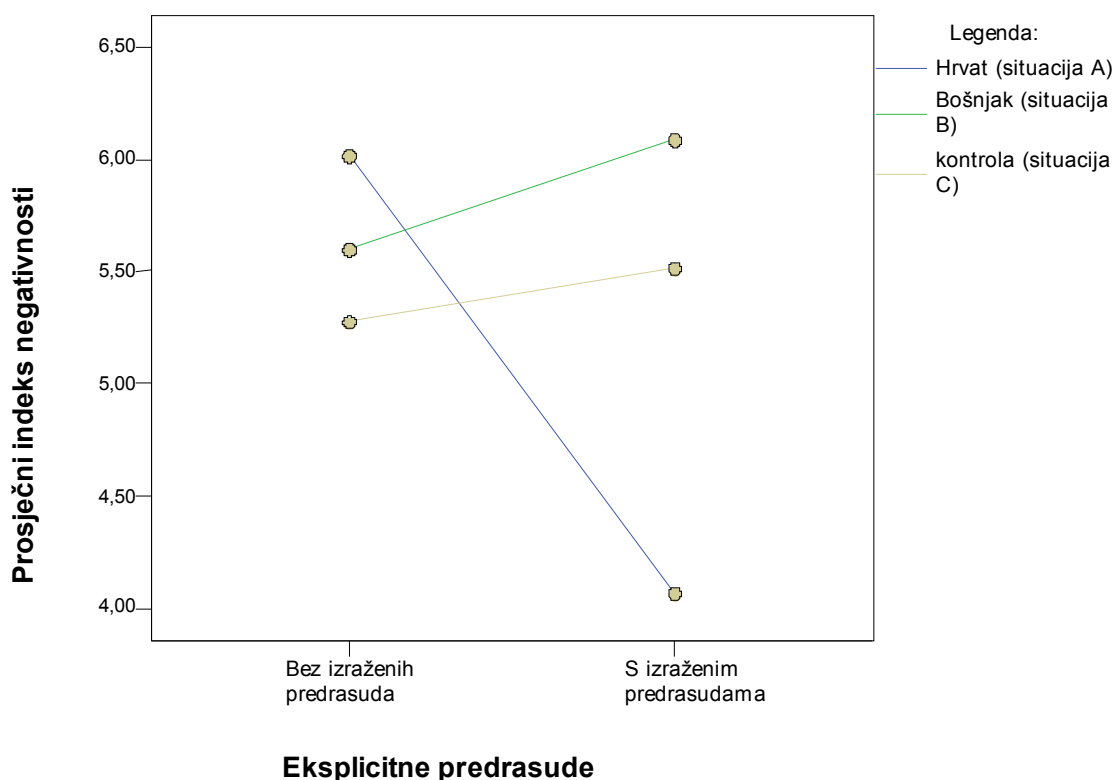
Tablica 2. *Završna tablica dvosmjerne analize varijance za zavisnu varijablu indeks negativnosti prema nacrtu Eksp. situacija (3) x Predrasude (2)*

Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	Stupnjevi slobode	Prosječna suma kvadrata	F-omjer	Značajnost
Situacija	5,25	2	2,625	1,839	0,171
Predrasude	2,023	1	2,023	1,417	0,24
Situacija x predrasude	14,3	2	7,15	5,008	0,011*
Unutar grupa	62,822	44	1,428		
Ukupni varijabilitet	1604,86	50			

legenda: * = statistički značajno na razini od 1%

Kao što je vidljivo iz Tablice 2, provedena analiza varijance nije pokazala statistički značajan glavni efekt situacije ($F=1,839$, $p>0,05$), kao niti glavni efekt eksplicitnih predrasuda ($F=1,417$; $p>0,05$) na indeks negativnosti kao mjeru implicitnih predrasuda. Međutim, ono što je važnije, dobivena je statistički značajna interakcija između situacije i predrasuda ($F=7,15$; $p=0,01$).

Analiza efekta interakcije između faktora situacije i predrasuda pokazuje da osobe s izraženim predrasudama, za razliku od osoba bez predrasuda, na implicitnim mjerama iskazuju manje negativno mišljenje o vlastitoj grupi u odnosu na vanjsku grupu (Bošnjaci) i neutralnu. Ovaj odnos je grafički prikazan na Slici 2.

Slika 2: Grafički prikaz prosječnih indeksa negativnosti, kao mjera implicitnih predrasuda, s obzirom na eksperimentalnu situaciju udešavanja i razinu eksplicitnih predrasuda sudionika

Da bi provjerili je li dobiveni rezultat efekt toga što su u ovoj analizu korišteni podaci dobiveni samo na ženskim sudionicama, provedena je još jedna analiza varijance u koju su uključeni i muški sudionici. Iz ove analize je isključeni rezultati u situaciji C budući da su u toj situaciji sudjelovale samo žene. Dakle, analiza varijance 2 (Eksp. situacija: Hrvati nasuprot Bošnjaci) x 2 (*predrasude*: bez i s izraženim eksplicitnim predrasudama) je potvrdila prijašnji zaključak i utvrdila postojanje samo statistički značajnog efekta interakcije situacije i izraženosti predrasuda na indeks negativnosti ($F=7,02$; $p=0,01$)

Da bi se odgovorilo na drugi problem ovog istraživanja korištena je dvosmjerna analiza varijance za nezavisne skupine. Eksperimentalni nacrt je bio 2 (*Eksperimentalna situacija*: Hrvati nasuprot Bošnjaci) x 2 (*Spol*: muško nasuprot žensko) za indeks negativnosti kao zavisnu varijablu. U ovoj analizi nisu sudjelovale sudionice koje su se nalazile u kontrolnoj situaciji, tako da je ukupni broj sudionika u ovoj analizi bio $N=65$.

Provedena analiza nije pokazala statistički značajan glavni efekt ispitanih faktora ($F_{\text{skupina}} = 0,01$; $p>0,05$; $F_{\text{spol}} = 0,69$; $p>0,05$) kao ni interakciju između njih ($F=2,09$; $p>0,05$). Međutim, kada su odvojeno analizirani rezultati na skalama koje su predstavljale pozitivne karakteristike (inteligentan, pouzdan, pažljiv, ugodan i ljubazan) i koje su predstavljale negativne karakteristike (neprijateljski, lukav, neiskren, ograničenih pogleda (uskogrudan), neprijazan), dobivene su neke zanimljive razlike. Smatrala sam bitnim provjeriti dolazi li do nekih promjena ukoliko te dvije subskale odvojeno koristim u analizi (budući da su obje pokazale zadovoljavajuću pouzdanost: Cronbachov α skale pozitivnih pridjeva iznosi 0,74; a skale negativnih $\alpha=0,72$). Dakle, provedene su dvije dvosmjerne analize varijance i to jedna analiza za prosječan rezultat na skalama pozitivnih pridjeva kao zavisnu varijablu te jedna za prosječan rezultat na skalama negativnih pridjeva.

Analiza varijance na skali pozitivnih pridjeva nije pokazala statistički značajan efekt situacije ($F=0,7$; $p>0,05$) ni spola ($F=0,23$; $p>0,05$) kao ni interakcije između ova 2 faktora ($F=0,09$; $p>0,05$).

Analiza varijance na negativnim skalama nije pokazala statistički značajan glavni efekt situacije ($F=0,292$; $p>0,05$), kao ni glavni efekt spola ($F=0,769$; $p>0,05$). Međutim, ono što je važnije, dobivena je statistički značajna interakcija između situacije i spola ($F=3,853$; $p=0,054$) na prosječnim rezultatima na skalama negativnih atributa kao mjere implicitnih predrasuda. Viši prosječni rezultat na ovoj subskali označava negativnije evaluacije ciljne osobe u zadatku stvaranja dojma. Osnovni deskriptivni pokazatelji su prikazani u Tablici 3, a rezultati provedene analize u Tablici 4.

Tablica 3. *Prosječan rezultat muških i ženskih sudionika na skalama negativnih pridjeva u različitim eksperimentalnim situacijama udešavanja*

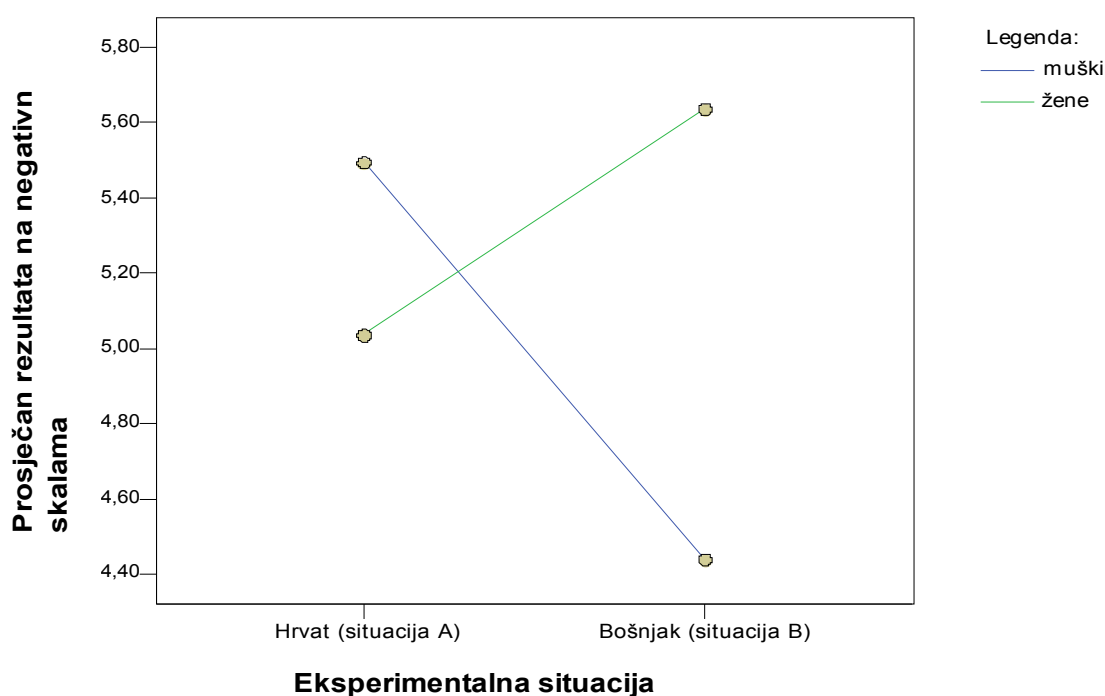
Eksperimentalna situacija	Žene			Muškarci		
	M	SD	N	M	SD	N
Hrvat (situacija A)	5,03	1,761	17	5,49	1,761	15
Bošnjak (situacija B)	5,64	1,184	17	4,44	2,007	16
Ukupno	5,34	1,509	34	4,95	1,936	31

Tablica 4: *Rezultati dvosmjerne 2 x 2 analize varijance za skalu negativnih pridjeva kao zavisnu varijablu*

Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	Stupnjevi slobode	Prosječna suma kvadrata	F-omjer	Značajnost
Situacija	0,842	1	0,842	0,292	0,591
Spol	2,217	1	2,217	0,769	0,384
Situacija x Spol	11,109	1	11,109	3,853	0,054*
Unutar grupa	175,884	61	3,853		
Ukupni varijabilitet	1914,480	65			

legenda: * = statistički značajno na razini od 6%

Analiza efekta interakcije između spola i situacije je pokazala da postoji razlika u implicitnim predrasudama prema Bošnjacima, i to tako da u toj situaciji muškarci imaju manje negativne evaluacije ciljne osobe u zadatku stvaranja impresija od žena. U situaciji koja je ispitivala predrasude vezane uz vlastitu grupu (Hrvate) nije došlo do spolnih razlika. Ovaj odnos je grafički prikazan na Slici 3.

Slika 3: Grafički prikaz prosječnih rezultata na negativnim skalama s obzirom na eksperimentalnu situaciju i spol sudionika

I, konačno, bilo je potrebno ispitati spolne razlike u eksplicitnim predrasudama da bi mogli isključiti mogućnost da dobivene razlike na implicitnim predrasudama korespondiraju onima na eksplicitnim mjerama. Analizirani su rezultati sudionika na skali socijalne distance prema Bošnjacima (skala socijalne distance prema Hrvatima gotovo uopće nije varirala, tj. gotovo svi sudionici su imali rezultat 0). Da bi isključili mogućnost da je situacija udešavanja utjecala na odgovore sudionika na ovu skalu, uveli smo i faktor Situacija u provedenu analizu. To je rezultiralo 2 (*Eksperimentalna*

situacija: A ili B) x 2 (*Spol*: muško ili žensko) analizom varijance za nezavisne skupine. Zavisnu varijablu su činili rezultati na skali socijalne distance prema Bošnjacima. Analiza nije pokazala statistički značajan glavni efekt spola ($F=0,821$; $p>0,05$) što ukazuje da na našem uzorku sudionika nije bilo razlika u spolu na eksplicitnim mjerama predrasuda. Neznačajni efekti Situacije ($F=0,564$; $p>0,05$) i interakcije Situacija x Spol ($F=0,001$; $p>0,05$) osiguravaju da sudionikovi odgovori na skali socijalne distance nisu bili pod utjecajem situacije udešavanja koja je prethodila odgovaranju na ovu skalu. Međutim, distribucija rezultata na skali socijalne distance prema Bošnjacima – muslimanima značajno odstupa od normalne distribucije što je jedan od preduvjeta za korištenje parametrijskih postupaka kao što je analiza varijance. Da bi u potpunosti bili sigurni u zaključke izvedene iz provedene analize, testirano je postojanje spolne razlike na eksplicitnim predrasudama upotrebom Mann–Whitney U testa kao odgovarajućeg neparametrijskog postupka. Rezultat je potvrdio da kod ispitivanog uzorka sudionika nema spolne razlike u eksplicitnim etničkim predrasudama ($U=461,00$; $N_1=31$; $N_2=34$; $p=0,30$).

5. RASPRAVA

5.1 ODNOS IZMEĐU EKSPLICITNIH I IMPLICITNIH PREDRASUDA

Glavni cilj provedenog istraživanja je bio ponajprije utvrditi odnos između eksplicitno i implicitno mjerenih etničkih predrasuda. Implicitne predrasude su operacionalizirane kao prosječan rezultat na 10 skala korištenih u zadatku stvaranja dojma – indeks negativnosti. Analiza varijance provedena na našem uzorku studenata je pokazala statistički značajan efekt interakcije između eksperimentalne situacije (različite situacije udešavanja) i izraženosti predrasuda iskazanih na eksplicitnoj mjeri i to za zavisnu varijablu koju su činili indeksi negativnosti. Pogledamo li sliku br. 2 možemo uočiti smjer te razlike. Naime, dobiveno je da osobe s izraženim predrasudama i osobe bez izraženih eksplicitnih predrasuda prema Bošnjacima iskazuju različite implicitne predrasude prema Hrvatima ($t=3,04$; $p<0,01$) dok se njihovi odgovori na implicitnoj mjeri predrasuda prema Bošnjacima ne razlikuju ($t=0,94$; $p>0,05$). Dakle, razlika između ove dvije skupine sudionika se javlja na predrasudama (odnosno, stereotipnim asocijacijama) vezanim uz vlastitu etničku skupinu, Hrvate. Osobe s izraženim eksplicitnim (namjernim, svjesnim) predrasudama prema Bošnjacima iskazuju manje negativan stereotip Hrvata iskazan na automatski (nenamjeran, nesvjesan) način u odnosu na stereotip Bošnjaka. Osim toga, implicitne predrasude prema Hrvatima kod ovih osoba su manje negativne i u odnosu na kontrolnu situaciju ($t=2,286$; $p<0,05$), odnosno situaciju gdje su pri udešavanju korištene riječi neutralne za kategoriju etničkih predrasuda. Dakle, Hrvati s izraženim predrasudama nesvjesno i spontano pripisuju svojoj etničkoj skupini manje negativne osobine nego Hrvati bez eksplicitnih (samoiskazanih) predrasuda.

Za početak je potrebno obratiti pažnju na činjenicu da se razlika između osoba s izraženim i osoba bez izraženih predrasuda nije pokazala na mjeri implicitnih predrasuda prema vanjskoj skupini, tj. Bošnjacima, nego na mjeri aktiviranih stereotipnih asocijacija prema vlastitoj skupini. (Trebalo bi napomenuti da su osobe podijeljene u skupinu s izraženim i bez izraženih eksplicitnih predrasuda upravo prema rezultatu na skali socijalne distance prema Bošnjacima, dok je stupanj socijalne distance prema Hrvatima kod ove dvije skupine bio jednak). Ovakav

rezultat se može interpretirati u kontekstu dosadašnjih nalaza o automatskom favoriziranju vlastite grupe i indiferentnosti prema vanjskoj grupi. Primjerice, sličan rezultat su našli Perdue i Gurtman (1990) koji su ispitali (mlade) studente i subliminalno ih udešavali riječima «star» i «mlad». Kratko nakon izlaganja te udešavajuće riječi uslijedila je prezentacija niza slova koje su predstavljale pozitivne ili negativne osobine ličnosti. Zadatak sudionika je bio što brže odgovoriti je li prezentirani niz slova bio riječ ili ne (tzv. zadatak leksičkog odlučivanja). Rezultati su pokazali puno brže reagiranje na pozitivne stereotipe vezane uz vlastitu grupu («mladi») u odnosu na negativne stereotipe vezane uz vanjsku grupu («stare»). Međutim, u ovom i sličnim istraživanjima (Dovidio, Evans i Tyler, 1986; Perdue et al, 1990; prema Fiske, 1998) ovo favoriziranje vlastite grupe nije ovisilo o sudionikovim eksplicitno ispitanim predrasudama, odnosno svi sudionici su iskazivali automatsko favoriziranje vlastite skupine bez obzira na njihove predrasude iskazane na eksplicitnim mjerama. No razlika između tih istraživanja i našega je u tome što je u tim istraživanjima ispitivana *brzina odgovaranja* na stereotipne asocijacije vezane uz različite kategorije dok je u ovom istraživanju bilo riječ o *sadržaju* asocijacija vezanih uz različite kategorije (etničke).

U našem istraživanju nisu dobivene razlika između osoba s izraženim i bez eksplicitnih predrasuda prema Bošnjacima na mjeri implicitnih predrasuda prema Bošnjacima. Također, rezultati u ovoj eksperimentalnoj situaciji kada su iskazivane implicitne predrasude prema Bošnjacima se ne razlikuju u odnosu na kontrolnu neutralnu situaciju. Ovakav rezultat nije bio očekivan s obzirom da je u istraživanjima od npr. Wittenbrink, Judd i Park (1997) i Kawakami, Dion i Dovidio (1998) koji su ispitali predrasude bijelaca prema crncima dobiveno da su sudionici vanjsku grupu negativnije procjenjivali, a vlastitu pozitivnije. Moguće objašnjenje ovog rezultata je to da mi u ovom istraživanju nismo koristili zavisne varijable relevantne za stereotip Bošnjaka u zadatku stvaranja dojma o osobi PP. Naime, ukoliko korištene osobine ličnosti uopće ne predstavljaju stereotip koji Hrvati vezuju uz Bošnjake-muslimane, onda je logičan rezultat da ne dolazi do nikakve razlike u procjenama sudionika koji su bili udešavani bošnjačkim imenima (situacija B) i onih koji su bili udešavani neutralnim riječima (kontrolna situacija C). U istraživanjima Wittenbrink, Judd i Park (1997) i Kawakami, Dion i Dovidio (1998) su korišteni pridjevi koji označavaju stereotipne i nestereotipne osobine ličnosti crnaca i bijelaca u njihovom društvu.

Zbog navedenog, bilo bi poželjno provesti slično istraživanje na ovim prostorima, s ciljem utvrđivanja kognitivnog sadržaja predrasuda koje Hrvati drže prema Bošnjacima. Takvih je istraživanja dosada bilo u nedovoljnoj mjeri, odnosno ispitivanja koja su rađena datiraju unazad 15 ili više godina (npr. Simić, 1988). S obzirom na mnoge političke promjene na našim prostorima u tom vremenskom razdoblju, ovi rezultati su vjerojatno neprikladni za upotrebu u sadašnjem kontekstu.

Zaključak koji je iz ovoga istraživanja moguće sa sigurnošću izvesti je da postoji nesvjesna i automatska pozitivna pristranost vlastite etničke skupine koju iskazuju osobe s izraženim eksplicitnim predrasudama. Ovakav zaključak je u skladu s brojnim teorijama kategorizacije, kao što je npr. ona Gordona Allporta. On naglašava utjecaj pozitivnog identificiranja i percepcije vlastite grupe kao podloge za diskriminaciju i predrasude u odnosu na vanjskoj grupi. Dakle, naše predrasude uglavnom počivaju na favoriziranju vlastite grupe. Sumner je 1906. (Jelić, 2003) uveo pojam etnocentrizam koji označava pozitivnu evaluaciju vlastite grupe u odnosu na neku vanjsku i ono predstavlja osnovu socijalnog identiteta neke osobe. U posljednje vrijeme je činjenica da se ljudi poistovjećuju sa svojim socijalnim grupama postala gotovo ključna u objašnjenju različitih unutargrupnih i međugrupnih pojava, posebno kad se radi o sukobima među narodima (Jelić, 2003). Naše istraživanje naglašava značaj automatskih procesa u podlozi favoriziranja vlastite grupe kod osoba s izraženim eksplicitnim predrasudama, odnosno naglašava da se ta pojava uvelike odvija van svijesti i namjere i s minimalnom količinom kognitivnog napora od strane tih osoba. Ovaj podatak dobiven u našem istraživanju je vrlo jasan i jednoznačan unatoč nekim karakteristikama ispitivanih sudionika. Naime, ono što je bitno uočiti je da je u ovom istraživanju razlika između osoba sa slabim i s izraženim eksplicitnim predrasudama zapravo bila jako mala. Osobe bez predrasuda su one osobe koje ne iskazuju nikakvu socijalnu distancu prema Bošnjacima-muslimanima tj. pristaju na stupanje braka s pripadnicima ove etničke skupine što je u ovom istraživanju predstavljao najveći stupanj bliskosti. Skupina definirana kao osobe s izraženim predrasudama je imala jako slabo izražene predrasude tj. to su osobe čija je maksimalna socijalna distanca uključivala prihvaćanje da budu prijatelji s Bošnjacima-muslimanima (odbijaju stupanje u brak ili rodbinsku vezu za pripadnicima ove etničke skupine) što zapravo upućuje na jako nisku socijalnu distancu sudionika ovog istraživanja. Ovakav rezultat je bio očekivan s obzirom da

su, kako je ranije spomenuto, istraživanja pokazala (Čorkalo i Kamenov, 1998) da studenti Filozofskog fakulteta imaju slabije izražene predrasude (mjerene također putem skale socijalne distance) od studenata drugih fakulteta kao i od prosjeka populacije Hrvatske. Unatoč tomu što je riječ o objektivno maloj razlici između osoba sa slabim i s izraženim eksplicitnim predrasudama prema Bošnjacima, ipak je i u ovom slučaju dobivena razlika na implicitnoj mjeri predrasuda i to tako da je utvrđena razlika u favoriziranju vlastite etničke skupine na toj mjeri predrasuda.

Ako prihvatimo da je favoriziranje vlastite grupe podloga za negativne evaluacije vanjske grupe, onda rezultat dobiven u ovom istraživanju da osobe s izraženim eksplicitnim predrasudama prema Bošnjacima imaju manje negativne stereotipne asocijacije na kategoriju Hrvati zapravo znači da te osobe više izražavaju predrasude i na implicitnoj razini. Ovakav zaključak je interesantan stoga što ukazuje na određenu vezu između predrasuda iskazanih na implicitnoj razini i onih na eksplicitnoj, odnosno da postoji povezanost između kontroliranih i automatskih procesa u podlozi stereotipiziranja i predrasuda. Ovo je argument protiv modela disocijacije od Devine prema kojoj ljudi pripadnici iste grupe i iste kulture imaju iste automatske predrasude kao posljedicu istog utjecaja kulture i istih tokova socijalizacije. Naime, u njenoj studiji je dobiveno da se osobe s izraženim i sa slabim predrasudama ne razlikuju u zadatku stvaranje dojma o ciljnoj osobi. Dojmovi o toj osobi su bili ekstremniji na skalama povezanim s dimenzijom neprijateljstva (što predstavlja stereotipnu karakteristiku američkih crnaca) u odnosu na skale nepovezane s tom dimenzijom.

Naš rezultat daje još jednu potvrdu kritikama modela disocijacije koji se pojavljuju u radovima Lepore i Brown (1997) te Wittenbrink, Judd i Park (1997). Značajna kritika koja se upućuje njenom radu se odnosi na podražajni materijal kojim se udešavalo sudionike. Iako je Devine nastojala izbjeći riječi koje su direktni semantički asocijati riječi «neprijateljski», mnoge riječi koje su bile prezentirane su bile barem indirektno povezane s tom dimenzijom (npr. ugnjetavanje, geto, ropstvo i sl. su zasigurno povezane s konceptom neprijateljstva). U slučaju da je ovaj zadatak aktivirao opći koncept neprijateljstva, tada je razumno za očekivati i da će dvosmisleni ciljni objekt biti interpretiran kao neprijateljski kao i da taj rezultat neće ovisiti o rezultatu na skali eksplicitnih predrasuda. U dosadašnjim istraživanjima

dobro je dokumentirana činjenica da prethodna aktivacija nekog znanja rezultira efektom asimilacije na konstrukte na koje je to znanje primjenljivo (Bargh i Pietromonaco, 1982; Srull i Wyer, 1979). Neprijateljstvo (kao opći konstrukt) je tada izazvano udešavanjem kod svih sudionika, prikrivajući eventualne individualne razlike u snazi asocijacije hostilnosti s etničkom skupinom američkih crnaca.

Eksperimentalna procedura za mjerenje implicitnih predrasuda koju predlažu Lepore i Brown (1997) je odvajanje upotrebe stereotipnih karakteristika i same oznake kategorije pri udešavanju sudionika. Svrha ovog odvajanja je ispitivanje samo učinka aktiviranja predrasuda uslijed percepcije člana neke kategorije (ili nekog simboličkog ekvivalenta te kategorije). Naime, općenita je pretpostavka da se stereotipi automatski aktiviraju uslijed percepcije nekog člana kategorije koja je predmet stereotipa (Hilton i von Hippel, 1996). Iako je studija od Devine naširoko citirana kako pokazatelj da osobe sa slabim i s izraženim predrasudama jednako automatski aktiviraju stereotipe u negativnom smjeru, ona to u stvari ne pokazuje. Zapravo, i oznake kategorije i stereotipni atributi su korišteni pri udešavanju tako da nije moguće zaključiti da bi osobe s izraženim i sa slabim predrasudama spontano aktivirale stereotipe na ovaj način kao automatski odgovor samo na pripadnika grupe.

Sukladno tome da se u našem istraživanju radilo o aktivaciji kategorije (a ne i sadržaja stereotipa), rezultat koji je dobiven je u skladu s očekivanjima. U situaciji udešavanja sudionici su bili izlagani karakterističnim osobnim imenima dvije različite etničke skupine, dakle bili su izloženi isključivo simboličkim ekvivalentima kategorija dvaju skupina ljudi. Često su se u ovu svrhu u različitim istraživanjima koristile fotografije različitih kategorija ljudi (npr. fotografije muških i ženskih osoba, fotografije crnaca i bijelaca) (npr. Ekehammar et al, 2003), ali budući da se dvije skupine koje su ispitivane u ovom radu, ne razlikuju po fizičkom izgledu ni boji kože, ono što je jedini znak koji u prvom kontaktu odvaja ove dvije skupine su njihova imena (tj. ponajprije zaključujemo o nečijoj etničkoj pripadnosti skupini Hrvata odnosno Bošnjaka – muslimana na osnovu njegovog imena). Iz navedenog zaključujem da je ovaj eksperimentalni nacrt imao dobru ekološku valjanost te uistinu predstavljao karakteristiku socijalne okoline koja i u svakodnevnom životu odvaja ove dvije skupine.

Rezultati dobiveni u ovom radu sugeriraju da osobe koje imaju izražene svjesne, namjerne predrasude također imaju izražene i nesvjesne, nenamjerne predrasude (u čijoj su podlozi u većoj mjeri automatski procesi). Spontane stereotipne asocijacije osoba su konzistentne s njihovim kontroliranim odgovorima. Naime, automatski procesi su definirani kao oni koji uključuju nenamjernu ili spontanu aktivaciju nekih dobro naučenih asocijacija ili odgovora koje su se razvile kroz opetovanu aktivaciju u pamćenju. Dakle, budući da se automatizam razvija čestinom uporabe, znanje (kognitivne sheme) koje se opetovano aktivira može postati automatsko. Iz navedenog možemo zaključiti da kod osoba s izraženim eksplicitnim predrasudama ova veza između pripadnika etničke kategorije i stereotipnih asocijacija vezanih uz tu kategoriju je puno češće u prošlosti korištena (zbog čega je ta veza i postala automatska, odnosno puno lakše aktivirana) od osoba sa slabim eksplicitnim predrasudama. Kod osoba bez eksplicitnih etničkim predrasuda spontane stereotipne asocijacije sugeriraju na nepostojanje predrasuda ni na automatskoj razini. U teorijama suptilnog rasizma (npr. McConahay, 1986.; prema Hilton i von Hippel, 1996) kao i u teoriji disocijacije predrasuda (Devine, 1989) se često navodi da će eksplicitni odgovori na pripadnike neke kategorije izgledati kao nepredrasudni, dok će implicitni i automatski odgovori još uvijek otkrivati predrasude. Istom linijom zaključivanja sam odlučila ispitati odnos između eksplicitnih i implicitnih predrasuda na studentima Filozofskog fakulteta pod pretpostavkom da je podatak o slabijim etničkim predrasudama ove skupine rezultat društvenih normi, eventualno razvijenih unutar ove skupine, koje potiču egalitarne stavove prema ljudima. U tom slučaju bi osobe koje na mjerama samoiskazanih predrasuda odgovaraju da nemaju predrasuda prema pripadnicima drugih etničkih skupina, u situaciji u kojoj nisu u mogućnosti kontrolirati i eventualno davati socijalno poželjne odgovore, ipak pokazale postojanje određenih etničkih predrasuda. Međutim, rezultati ovog istraživanja upućuju da čak i kad im je smanjena mogućnost kontrole odgovora, ove osobe iskazuju nepredrasudne odgovore. Devine je predložila da predrasude mogu biti svjesno kontrolirane ako postoji motivacija i dovoljno kognitivnih resursa za potiskivanje automatskog predrasudnog odgovora. No, iz navedenog možemo zaključiti da automatske predrasude nisu toliko neizbježne kako je smatrala Devine.

5.2 SPOLNE RAZLIKE U IMPLICITNIM PREDRASUDAMA

Drugi problem ovog istraživanja je bio utvrđivanje spolnih razlika u implicitnim predrasudama. Provedena dvosmjerna analiza varijance je pokazala statistički značajan efekt interakcije između eksperimentalne situacije udešavanja i spola na zavisnoj varijabli koju su predstavljali prosječni rezultati na skalama negativnih osobina ličnosti u zadatku stvaranja dojma. Na Slici 3 možemo uočiti da nema spolne razlike u procjenama ciljne osobe u situaciji kada su se ispitivale predrasude prema Hrvatima ($t=0,74$; $p>0,05$), no one dolaze do izražaja u situaciji kada su ispitivane implicitne predrasude prema Bošnjacima. Naime, dobiveno je da muškarci u toj situaciji iskazuju puno niže negativne procjene ciljne osobe nego žene ($t=2,11$; $p<0,05$). Drugim riječima, rezultati pokazuju da muškarci imaju slabije implicitno ispitane predrasude prema Bošnjacima od žena. Treba napomenuti da provedene analize nisu pokazale nikakve razlike u spolu na eksplicitnim mjerama predrasuda prema Bošnjacima. S obzirom na rezultat u eksplicitnim predrasudama bilo bi logično za očekivati da se razlike neće pojaviti ni na implicitnim mjerama prema Bošnjacima. Bitno je uočiti da do razlike između muških i ženskih sudionika dolazi u prvom redu zbog značajnog nižeg rezultata na negativnim skalama kod muških sudionika. Naime, procjene muških sudionika pokazuju trend (makar nije statistički značajna razlika) manje negativnih procjena za skupinu Bošnjaka nego za vlastitu skupinu Hrvata.

Dobiveni rezultat je djelomično u skladu s rezultatima Ekehammar et al. (2003). Oni su ispitivali spolne razlike u implicitnim predrasudama švedskih studenata prema imigrantima i dobili su da su žene na implicitnim mjerama iskazale puno negativnije predrasude prema imigrantima nego muškarci, makar je na eksplicitnim predrasudama dobivena spolna razlika u suprotnom smjeru – muškarci su na eksplicitnim mjerama iskazali veće predrasude od žena. Ovakav rezultat Ekehammar et al. je bio neočekivan s obzirom na njihovu hipotezu koja se bazirala na modelu disocijacije predrasuda od Devine. Budući da prema ovom modelu osobe s izraženim i sa slabim eksplicitnim predrasudama iskazuju isti nivo implicitnih predrasuda zbog istih procesa socijalizacije kroz koje te osobe prolaze i zbog čestog izlaganja kulturalnom stereotipu u prošlosti, jednakom linijom zaključivanja se

pretpostavilo da će žene i muškarci iskazati sličan obrazac implicitnih predrasuda kao i osobe s izraženim i slabim predrasudama. Jedna od mogućih interpretacija rezultata Ekehammar et al. je da su oni efekt korištene metodologije. Naime, u tom istraživanju su podražajni materijal kojim se manipuliralo sudionicima činile fotografije osoba (Šveđana i imigranata), što je procedura na koju su žene eventualno osjetljivije. Neka istraživanja (npr. McGivern et al, 1998; prema Ekehammar, 2003) su dokumentirala spolne razlike u automatskim ili nesvjesnim procesima pamćenja, pogotovo u studijama koje su koristile slike kao podražaj. U našem istraživanju su pri udešavanju korištene riječi, a ne slike tako da je manje vjerojatno da se naši rezultati mogu interpretirati na taj način.

U našem istraživanju također dolazi do određenog nesuglasja između eksplicitnih i implicitnih mjera predrasuda s obzirom na spol sudionika, ali je ta razlika ponešto promijenjenog smisla. Dobiveno je da muškarci imaju značajno slabije izražene negativne prosudbe Bošnjaka u odnosu na skupinu Hrvata dok žene iskazuju više izražene negativne prosudbe (ali u manjoj mjeri). Ovakav rezultat je prilično teško interpretirati, no upotpunjuje sliku istraživanja Ekehammar et al. Naime, bila bi nepoželjno pre nagliti s interpretacijom njihovih rezultata koji sugeriraju da žene imaju izraženije automatske (nesvjesne, implicitne) predrasude od muškaraca. Treba uzeti u obzir da dosadašnja istraživanja odnosa kontrole i automatizma u socijalnoj psihologiji nisu razjasnila kako ova dva procesa u podlozi stereotipiziranja i predrasuda pridonose predrasudnom *ponašanju* odnosno diskriminaciji. Prema tome, eventualno postojanje izraženijih implicitnih predrasuda kod žena u odnosu na muškarce ne implicira da bi žene više diskriminirale vanjske grupe nego muškarci.

Predlažemo dvije moguće interpretacije rezultata dobivenih u ovom istraživanju. Jedna interesantna ideja je da žene i muškarci imaju zapravo istu količinu predrasuda, ali kulturalne spolne uloge utječu na putove koji su dostupni za njihovo kanaliziranje. Vjerojatno je manje prihvatljivo za žene da otvoreno izražavaju predrasude prema drugima, posebice prema muškarcima. Prema teoriji opravdanosti socijalne prosudbe (Leyens, Yzerbyt i Shadron, 1992; prema Kamenov, 1998), koja predstavlja model stvaranja dojmova, osobe izražavaju sud o nekoj osobi vodeći računa ne samo o informacijama koje posjeduju već i o socijalnoj prikladnosti tog suda. Prema autorima ove teorije, procjena prikladnosti socijalne prosudbe

manifestirat će se kroz povećano uvjerenje u svoj sud i/ili jače polarizirane (ekstremnije) prosudbe (Kamenov, 1998). Moguće je da društvene norme u našem društvu koče žene, u većoj mjeri nego muškarce, da eksplicitno i otvoreno iskazuju svoje predrasude prema etničkim skupinama. U situaciji ispitivanja implicitnih predrasuda djelovanje društvenih normi je u tom smislu oslabljeno. Situacija u kojoj se ispitanici nalaze je neodređena i nejasna te ispitanici nisu svjesni da izražavaju svoje etničke predrasude. Moguće je da u toj situaciji žene izražavaju ekstremnije prosudbe zbog toga što, makar nesvjesno, imaju opravdanje za iskazivanje predrasuda koje inače nastoje prikriti. Procjenjuju svoju prosudbu socijalno prikladnom i prihvatljivom što im daje slobodu da iskažu svoj predrasude bez ugrožavanja internaliziranih društvenih normi i bez narušavanja pojma o sebi koji vjerojatno uključuju egalitarne stavove prema drugim ljudima.

Dodatna interpretacija dobivenih rezultata se odnosi na to da su u našem istraživanju korištena imena *muških* osoba pri udešavanju (kao i kod Ekehammar et al., 2003 gdje su korištene fotografije *muških* osoba) tako da je moguće da spolne razlike koje smo dobili su posljedica spola udešavajućih podražaja. Međutim, u većini istraživanja implicitnih predrasuda gdje su korištene fotografije kao podražaji (imena kao udešavajući podražaji su korištena vrlo rijetko), spol osoba na fotografijama je bio muški (npr. Fazio et al., 1995; Kawakami i Dovidio, 2001; sve prema Ekehammar et al., 2003). Argument koji stoji iza ovakvog istraživačkog postupka je vjerojatno pretpostavka da su stereotipi, koji se odnose na neku grupu koja je predmet predrasuda, uglavnom vezani za muške pripadnike te grupe više nego za žene. Potporu za ovaj argument možemo naći pogledamo li rezultate Devine-inog istraživanja (1989, Eksperiment 1) kulturalnih stereotipa Afričkih Amerikanaca u SAD-u te istraživanja Lepore i Brown (1997, Eksperiment 1) o stereotipima crnaca (West Indians) u Velikoj Britaniji. Možemo uočiti da iznešeni stereotipi uglavnom izražavaju muške više nego ženske karakteristike. Navedene interpretacije bi mogle objasniti više negativnih evaluacija osobe PP u situaciji kad je tome prethodilo udešavanje bošnjačkim imenima kod ženskih sudionica, no znatno jači efekt davanja pozitivnijih evaluacija u istoj situaciji od strane muških sudionika još ostaje nepoznanica i pitanje koje je potrebno dalje razraditi.

U svakom slučaju navedeni rezultati upućuju na potrebu daljnje analize problema spolnih razlika u predrasudama. Bilo bi interesantno ispitati eventualni utjecaj različitih eksperimentalnih manipulacija i načina mjerenja implicitnih predrasuda koja su korištena u različitim istraživanjima. Većina istraživanja je pronašla spolne razlike na eksplicitnim mjerama predrasuda kao što su upitnici samoprocjene. Često je dobivano da muškarci imaju veće predrasude, pa je ispitivanje tih razlika na implicitnim mjerama jako interesantno. Međutim iznenađujuće je da pregledom literature o takvim spolnim razlikama u području implicitnih predrasuda i automatske aktivacije stereotipa pomoću indirektnih mjera (baziranih na npr. subliminalnom izlaganju nekom materijalu), zapravo otkrivamo da su takva istraživanja jako malobrojna. Štoviše, osim istraživanja Ekehammar et al, izgleda da se nitko ovim problemom nije detaljnije pozabavio. Pogledamo li sastav sudionika u poznatim studijama o automatskoj aktivaciji stereotipa uočiti ćemo da proporcija muškarca i žena u ovim studijama čak nije ni iznesena (npr. Devine, 1989; Bargh, Chen i Burrows, 1996; Lepore i Brown, 1997; Wittenbrink, Judd i Park, 1997). Vjerojatno dosada spolne razlike u implicitnim predrasudama nisu predstavljale važnu temu koja je zahtijevala pobliže ispitivanje, no s obzirom na ove recentne nalaze i podatke koje iznosimo u ovom radu, moguće je da postoji određeno nesuglasje između muškaraca i žena na mjerama implicitnih predrasuda.

6. ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem je utvrđeno da sudionici s izraženim i bez izraženih eksplicitnih predrasuda pokazuju i sukladnu aktivaciju implicitnih predrasuda (interakcija između situacije udešavanja kojoj je sudionik bio izložen i razine eksplicitnih predrasuda je statistički značajna: $F=7,15$; $p=0,01$). Osobe s izraženim predrasudama, za razliku od osoba bez izraženih eksplicitnih predrasuda prema Bošnjacima-muslimanima, na implicitnim mjerama iskazuju manje negativno mišljenje o vlastitoj grupi (Hrvati) u odnosu na vanjsku grupu (Bošnjaci-muslimani).

Dobiveno je i da postoje određene spolne razlike u implicitnim predrasudama prema Bošnjacima (interakcija između situacije udešavanja kojoj je sudionik bio izložen i spola je statistički značajna $F=3,853$; $p=0,054$ za zavisnu varijablu prosječnih rezultata na skali negativnih osobina ličnosti). Pokazano je da muškarci imaju manje negativne evaluacije ciljne osobe u zadatku stvaranja impresija od žena, odnosno imaju manje izražene implicitne predrasude, dok na eksplicitnim predrasudama razlika u izraženosti predrasuda s obzirom na spol nije nađena (Mann-Whitney $U=461,00$; $N_1=31$; $N_2=34$; $p=0,30$). U situaciji koja je ispitala implicitne predrasude vezane uz vlastitu grupu (Hrvate) nije došlo do spolnih razlika u izraženosti predrasuda.

7. LITERATURA

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Bargh, J. A. (1999). The cognitive monster: The case against controllability of automatic stereotype effects. U S. Chaiken i Y. Trope (Eds.), *Dual-process theories in social psychology* (pp. 361-382). New York: Guilford Press.

Bargh, J. A., Chen, M., Burrows, L. (1996). The automaticity of social behavior: Direct effects of trait concept and stereotype activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 230-244.

Bargh, J. A. i Pietromonaco, P. (1982). Automatic information processing and social perception: The influence of trait information presented outside of conscious awareness on impression formation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 437-449.

Brown, R. (2003). Međugrupni odnosi. U M. Hewstone i W. Stroebe (ur.), *Uvod u socijalnu psihologiju: europske perspektive* (pp. 427-455). Jastrebarsko: Naklada Slap.

Čilić, L. (1997). *Etnička distanca između Hrvata i Muslimana u Lašvanskoj dolini poslije rata*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Čorkalo, D. i Kamenov. Ž. (ur.) (1998). *Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija*. VIII. ljetna psihologijska škola studenata i nastavnika. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta.

Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5-18.

Devine, P. G. i Monteith, M. J. (1999). Automaticity and control in stereotyping. U S. Chaiken i Y. Trope (eds.), *Dual-process theories in social psychology* (pp. 339-360). New York: Guilford Press.

Dijksterhuis, A. i van Knippenberg, A. (1998). Automatic behavior, or how to win a game of trivial pursuit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 865-877.

Ekehammar, B., Akrami, N., Araya, T. (2003). Gender differences in implicit prejudice. *Personality and Individual Differences*, 34, 1509-1523.

Fiske, S. T. (1998). Stereotyping, prejudice and discrimination. U D. T. Gilbert, S. T. Fiske, i G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 357-395). New York: McGraw-Hill.

Fiske, S. T. i Neuberg, S. L. (1990). A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation. *Advances in Experimental Social Psychology*, 23, 1-74.

Fiske, S. T. i Taylor, S. E. (1991). *Social cognition*. New York: McGraw-Hill.

Greenwald, A. G. i Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4-27.

Hilton, J. L. i von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 47, 237-271.

Jelić, M. (2003). *Provjera postavki teorije socijalnog identiteta na etničkim grupama*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Jokić, B. (2002). *Utjecaj pasivne izloženosti stereotipu na uradak u testu opće informiranosti*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Kamenov, Ž. (1998). *Socijalna (ne)prikladnost prosudbe o uzrocima ponašanja temeljene na grupnoj pripadnosti*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.

Kawakami, K., Dion, K. L., Dovidio, J. F. (1998). Racial prejudice and stereotype activation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 407-416

LeDoux, J. (1996). *The emotional brain: The mysterious underpinnings of emotional life*. New York: Simon & Schuster.

Lepore, L. i Brown, R. (1997). Category and stereotype activation: Is prejudice inevitable? *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 275-287.

Leyens, J.-P. i Dardenne, B. (2003). Temeljni koncepti i pristupi u području socijalne kognicije. U M. Hewstone i W. Stroebe (ur.), *Uvod u socijalnu psihologiju: europske perspektive* (pp. 99-122). Jastrebarsko: Naklada Slap.

Pennington, D. C. (1997). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Perdue, C. W. i Gurtman, M. B. (1990). Evidence for the automaticity of ageism. *Journal of Experimental Social Psychology*, 26, 199-216.

Simić, O. (1988). *Sadržaj kognitivnih reprezentanata etničkih stereotipa*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Srull, T. K. i Wyer, R. S., Jr. (1979). The role of category accessibility in the interpretation of information about persons: Some determinants and implications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1660-1672.

Wegner, D. M. i Bargh, J. A. (1998). Control and automaticity in social life. U D. T. Gilbert, S. T. Fiske, i G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 1, pp. 446-487). New York: McGraw-Hill.

Wittenbrink, B., Judd, C. M., Park, B. (1997). Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 262-274.

Zarevski, P. (1997). *Psihologija pamćenja i učenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

8. PRILOZI

Prilog 1: Deskriptivna statistika korištenih varijabli na uzorku studenata Sveučilišta u Zagrebu

VARIJABLE	N	Teoretski raspon rezultata	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Indeks negativnosti	81	1 - 10	2,1	7,9	5,44	1,275
Skale pozitivnih osobina	81	1 - 10	2,4	9	5,76	1,392
Skale negativnih osobina	81	1 - 10	1,0	8,6	5,12	1,66
Socijalna distanca prema Bošnjacima	81	0 - 7	0	2	0,53	0,760
Socijalna distanca prema Hrvatima	81	0 - 7	0	1	0,01	0,111

Prilog 2: *Liste podražaja korištenih u različitim eksperimentalnim situacijama udešavanja*

SITUACIJA A	SITUACIJA B	SITUACIJA C
HRVAT	BOSANAC	PUŠKA
TOMISLAV	SENAD	SVJETLOST
ŽELJKO	ALIJA	MORE
KRUNOSLAV	MEHMED	STADION
BRANIMIR	DŽEVAD	ULICA
PETAR	FIKRET	KIŠA
VINKO	MUJO	PROFESOR
DAVOR	ALMIR	SAJAM
JURE	IBRAHIM	DRŽAVA
ZVONIMIR	MUSTAFA	FRIŽIDER
JOSIP	MIRSAD	BILJKA
HRVOJE	EMIR	ŠTRAJK
FRANJO	AHMED	TUNEL
KREŠIMIR	HAMDIJA	ORMAR
IVAN	SAMIR	PRST
DOMAGOJ	MIRZA	VLASNIK
VJEKOSLAV	AMIR	ČUDO
ANTE	HASAN	UČENIK
MISLAV	NEDŽAD	DASKA
ŠIMUN	FADIL	SNAGA

Prilog 3: Korišteni upitnici i skale

Molimo Vas da pročitate slijedeću kratku priču koja opisuje niz događaja tijekom jednog popodneva:

Sreo sam se sa PP neki dan i odlučio sam ga/ju otići posjetiti sutradan. Ubrzo nakon što sam došao kod njega/nje, netko je pokucao na vrata. PP nije htio/htjela otvoriti vrata jer je mislio/mislila da je to trgovački putnik. Dok je PP spremao/spremala kavu, rekao/rekla mi je da odbija platiti stanarinu za ovaj mjesec jer mu/joj stanodavac nije oličio stan. Pili smo kavu i pričali neko vrijeme, a onda smo se odlučili malo provozati autom. Uzeli smo moj auto jer se auto od PP pokvario to jutro. PP mi je objasnio/objasnila da je rekao/rekla automehaničaru da će se obratiti nekome drugome ukoliko mu/joj se auto ne može popraviti isti dan.

Nakon nekog vremena stigli smo do jednog prodajnog centra. PP je smatrao/smatrala da bi mogli iskoristiti priliku da on/ona obavi neke poslove. Ušli smo skupa u jednu prodavaonicu i PP je kupio/kupila jednu malu napravu. Kad smo izašli na ulicu PP je uvidio/uvidjela da mu/joj je ostatak novca pogrešno vraćen. PP se vratio/vratila nazad da ispravi grešku. Nakon toga smo se prošetali par ulica da bi našli jednu drugu prodavaonicu. Ispred ulaza u Crveni Križ nalazio se neki štand. Zamolili su nas da kupimo lutriju za 50 kuna, gdje novci idu za dobrobit beskućnika u naselju. PP se zahvalio/zahvalila i odbio/odbila ponudu s obrazloženjem da on/ona nema baš puno novaca. Počinjalo je biti kasno i prodavaonica koju smo tražili se bila zatvorila. Dok smo izlazili sa parkinga i išli u rikverc, izlaz nam je prepriječio neki drugi auto koji se ugasio vozaču. PP je izašao/izašla vidjeti može li pomoći da se skloni auto sa izlaza pa da i mi možemo izaći. Kad smo izašli sa parkinga odbacio sam PP do automehaničara, gdje je on/ona uzeo/uzela svoj auto i dogovorili smo se da se moramo opet vidjeti.

Nakon što ste pročitali gore navedenu priču Vaš zadatak je da ocijenite osobu PP po dolje navedenim osobinama. Naime, u svakodnevnom životu često se nalazimo u situacijama kada stvaramo impresiju o nekoj osobi na osnovu nekoliko raspoloživih podataka. Pitanje koje se Vama postavlja je da kažete slažete li se ili ne da navedena osobina pripada osobi PP. Ocjene se daju na skali od 1 do 10, gdje 1 znači «u potpunosti se ne slažem (da navedena osobina pripada PP)», a 10 «u potpunosti se slažem (da navedena osobina pripada PP)».

Budući da se radi o ispitivanju stvaranja impresija o ljudima, nema točnih i netočnih odgovora. Odgovarajte brzo i bez previše razmišljanja.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
U potpunosti					U potpunosti				
se ne slažem					se slažem				

NEPRIJATELJSKI									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

LUKAV									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

PAŽLJIV									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

NEPRIJAZAN									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

NEISKREN

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

POUZDAN

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

INTELIGENTAN

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

UGODAN

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

LJUBAZAN

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

OGRANIČENIH POGLEDA (uskogrudan)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Skala socijalne distance

Ljudi mogu biti različito bliski s drugima. S nekim ljudima smo spremni biti prijatelji, dok druge jedva podnosimo u svojoj blizini. Molimo Vas označite sa DA ili NE stupanj bliskosti koji biste bili spremni prihvatiti s pripadnikom navedenih naroda i to tako da zaokružite «da» ako ste spremni prihvatiti određeni stupanj bliskosti, a «ne» ako to niste spremni učiniti.

	Bošnjaci-muslimani		Hrvati	
	DA	NE	DA	NE
Da živimo u istoj državi	DA	NE	DA	NE
Da smo susjedi (da živimo u istoj ulici)	DA	NE	DA	NE
Da radimo zajedno	DA	NE	DA	NE
Da smo cimeri	DA	NE	DA	NE
Da smo prijatelji	DA	NE	DA	NE
Da stupimo u rodbinsku vezu	DA	NE	DA	NE
Da stupimo u brak	DA	NE	DA	NE

Na kraju Vas molimo da navedete koje ste nacionalnosti Vi, Vaš otac i Vaša majka:

Vi: _____

Vaš otac: _____

Vaša majka: _____